

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»**

М.В. Бірюкова, В.О. Болотова, В.В. Бурега, С.В. Григор'єва,
О.А. Козлова, Н.О. Ляшенко, Г.-М.М. Саппа, Т.М. Чернецька

ПРАКТИКУМ З СОЦІОЛОГІЇ

для студентів усіх спеціальностей
денної форми навчання

Під заг. ред. проф. Буреги В.В.

Затверджено
редакційно-видавничою
радою університету,
протокол № 1 від 20.03.2015 р.

Харків
НТУ «ХП»
2015

УДК 316
ББК 60 5
П 69

Рецензенти:

О. В. Сердюк, канд. соц. наук, доц., зав. соціально-психологічної лаб. ХНУВС,
Л.В. Перевалова канд. філос. наук, доцент, зав. каф. права НТУ «ХПІ»

Авторський колектив:

М.В. Бірюкова, В.О. Болотова, В.В. Бурега, С.В. Григор'єва,
О.А. Козлова, Н.О. Ляшенко, Г.-М. М. Саппа, Т.М. Чернецька
під заг. ред. проф. В.В. Буреги

П 69 Практикум з соціології для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання / М. В. Бірюкова, В.О. Болотова, В.В. Бурега та ін.; під заг. ред. проф. Буреги В.В. – Х. : НТУ «ХПІ», 2015. – 172 с.

ISBN

Даний практикум містить теоретичний матеріал за темами курсу і практичні завдання, що надає можливість студентам засвоїти базові поняття з соціології, розкриває сутність основних галузевих соціологічних теорій, висвітлює механізми соціальної взаємодії, актуальні проблеми розвитку українського суспільства, окремо надаються теми для самостійного вивчення студентами та завдання до них.

Призначений для студентів усіх спеціальностей денної форми навчання, що вивчають соціологію.

Іл. 5 Табл. 8 Бібліогр. 29

ISBN

УДК 316
ББК 60 5
© Колектив авторів, 2015
© НТУ «ХПІ», 2015

ВСТУП

Соціологія як навчальна дисципліна презентує науково обґрунтовану теорію про суспільство та його структури. озброює розумінням законів і закономірностей взаємодії його різноманітних структур. Вона виступає як теорія та методологія для інших суспільних і гуманітарних наук та пов'язана з такими навчальними курсами, як історія, філософія, політологія, економіка, соціальна психологія.

Практикум з курсу «Соціологія» призначений студентам всіх форм навчання, які знайомляться з основами соціологічного знання. Він дозволяє майбутнім фахівцям засвоїти елементарні соціологічні поняття, формувати уявлення про структуру суспільства, соціальні інститути та організації, зрозуміти поведінку людини як члена суспільства, тим самим формувати їх погляди на соціальні процеси, дає їм теоретичні засади для практичних дій, оцінки явищ соціальної реальності.

Практикум містить тексти за темами курсу, додаткові матеріали для самостійного вивчення, завдання для виконання під час самостійної роботи, проблемні питання для обговорення під час семінарських занять. Практичні завдання та проблемні питання, які пропонуються для обговорення на семінарських заняттях, дають змогу активізувати навчання та засвоїти студентами практичні навички аналізу суспільних процесів.

Сподіваємося, що пропонований практикум стане у нагоді викладачам та студентам НТУ «ХП».

Тема 1. СОЦІОЛОГІЯ – НАУКА ПРО СУСПІЛЬСТВО

1. *Об'єкт і предмет соціології. Місце соціології у системі наук.*
2. *Структура і функції соціології.*
3. *Методологічні підходи до аналізу суспільства.*
4. *Передумови появи соціології й етапи її розвитку.*

1. Об'єкт і предмет соціології. Місце соціології у системі наук

Термін «соціологія» був уперше використаний французьким ученим **Огюстом Контом** (1798–1857) у роботі «Курс позитивної філософії» (1842 р.). Він походить від латинського слова *societal* (суспільство) і грецького слова *logos* (наука, знання). Таким чином, у буквальному розумінні, соціологія – це наука про суспільство. Спочатку О. Конт називає соціологію соціальною фізикою. Ця наука, на його думку, повинна запозичити у природознавчих наук об'єктивність, перевіряємість, доказовість. Соціологія в розумінні О. Конта ототожнювалася із суспільствознавством у цілому. На сучасному етапі за соціологією закріпилося специфічне місце у системі наук, для розуміння якого почнемо з визначення її об'єкта й предмета.

Об'єкт науки – це частина навколишнього світу, на яку спрямований дослідницький інтерес. Об'єкт науки завжди відповідає на запитання «*що вивчає наука*». Природа, тваринний і рослинний світ, людина, суспільство, культура та інше можуть виступати об'єктом дослідження різних наук. Так, наприклад, тваринний світ може бути об'єктом вивчення біології, зоології, психології, палеонтології та ін. Людина, суспільство й культура вивчаються соціологією, філософією, історією, психологією, культурологією та ін. Науки можуть мати спільний об'єкт вивчення, але завжди вивчають його під різними ракурсами, з різних сторін. Таким чином, науки часто відрізняються одна від одної не об'єктом, а предметом вивчення.

Предмет науки – частина, сторона об'єкта, кут зору, під яким він вивчається. Якщо дотримуватися такої логіки, кожному об'єкту дослідження може відповідати кілька предметів. Наприклад, цегельний будинок як частина навколишнього світу може виступати об'єктом дослідження різних фахівців, але цікавити їх будуть різні аспекти. Економіста можуть зацікавити витрати на його будівництво, архітектора – архітектурний стиль, еколога – вплив на навколишнє середовище та ін.

Об'єктом соціології виступає *суспільство або соціальна реальність*, що оточує людей. Оскільки *суспільство й соціальна реальність* – слова багатозначні, тому потрібно, насамперед, визначитися з їхнім значенням у соціології. Під терміном «суспільство» соціологи звичайно розуміють історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин між людьми. Така соціальна організація явищ і процесів виникає внаслідок спільного життя й взаємодії людей, впливає на їхній спосіб мислення й поведіння, проявляється в діях, словах, речах, зроблених людьми. Спільне життя людей, або соціальна реальність виступає для соціологів матеріалом наукового дослідження, або об'єктом.

Слід зазначити, що *суспільство у соціології розглядається як цілісність, як система, що включає у себе:*

- різні сфери соціального життя (економічну, політичну, культурну, сімейну);
- різні групи, спільності людей (ті, що виділяються за статтю, віком, освітою, релігією, місцем проживання, професією, обсягом влади, доходом та ін.);
- різні соціальні організації й інститути.

Суспільство в соціології розглядається як сукупність спільнот індивідів і взаємозв'язків між ними. При цьому не можна забувати, що взаємодія між ними відбувається за певними правилами у строго зазначених границях. Суспільство – це не просте скупчення людей, взаємодіючих хаотично. Воно упорядковано. Його елементи (особистості, групи, організації та ін.) тісно взаємозалежні. Соціологія аналізує взаємодію основних сторін, підструктур суспільства, що дозволяє розкрити особливості суспільства як цілісності.

Окремі явища й процеси цікавлять соціологію з погляду їхньої ролі й місця у системі суспільних відносин, у структурі єдиного функціонуючого організму.

Об'єкт соціології в цілому збігається з об'єктом інших суспільних наук: демографії, соціальної психології, етнографії, економіки, політології та ін. Але у кожній суспільній науці є свій специфічний предмет. Саме предмет, а не об'єкт визначає зміст тієї або іншої науки. У випадку соціології предметну область пізнання створюють явища й процеси, які описуються й пояснюються за допомогою таких понять, як «суспільство», «соціальна взаємодія», «соціальні групи», «соціальна структура», «соціальні інститути», «соціальна нерівність», «соціальні конфлікти», «соціальні зміни», «соціальні статуси», «соціальні ролі» й інших. Найпоширенішими є такі визначення соціології як «науки про закони проходження й розвитку соціальних процесів і соціальних спільнот, механізми взаємозв'язків між лю-

дми й суспільством», «науки про закони становлення, розвитку й існування суспільства й соціальних відносин».

Визначення предмета соціології шляхом перерахування явищ і процесів, які входять в область дослідницького інтересу цієї науки, практично неможливо, поперше, тому що він буде занадто великий, по-друге, він ніколи не буде повним, тому що постійно поповнюється у процесі розвитку соціології. Тому визначення предмета соціології повинно базуватися на розкритті змісту ключового для цієї науки поняття – поняття «соціальне».

У повсякденній мові слово «соціальні» використовується в широкому й вузькому значеннях. У широкому значенні це поняття використовується як синонім слова «суспільні» і поєднує всі різновиди явищ, які стосуються спільного життя людей – економічні, політичні, релігійні, правові та ін. Якщо ми будемо використовувати поняття «соціальні» у такій інтерпретації, то соціологія претендує на роль «наднауки», що здатна вивчити всі процеси і явища, які відбуваються у суспільстві, а цього зробити в принципі неможливо. У вузькому значенні воно вживається для виділення поряд з політикою й економікою особливої сфери громадського життя – соціальної, котра пов'язана із задоволенням сімейно-побутових потреб і містить у собі освіту, охорону здоров'я, допомогу малозабезпеченим та ін. Соціальна сфера охоплює особливі форми діяльності людей, пов'язані зі споживанням матеріальних і духовних благ, з відтворенням робочої сили. Однак таке трактування соціального при визначенні предмета соціології позбавляє її права на вивчення трудових відносин, економічного й політичного життя, що також неправильно. При описі предмета соціології «соціальні відносини» розуміються як частина суспільних відносин, пов'язаних із взаємодією людей, з інтеграцією їх у спільності, що функціонують в упорядкованих структурах у конкретних умовах місця й часу. Будь-яка система суспільних відносин і явищ (економічних, політичних, релігійних тощо) стосується відносин людей один до одного й до суспільства, тому кожна із цих систем має свій чітко виражений соціальний аспект. Вивчення соціальних взаємодій може відбуватися:

1. На мікрорівні – міжособистісна взаємодія.
2. На мезорівні – групова взаємодія.
3. На макрорівні – взаємодія в масштабах суспільств, соціальних систем.

Таким чином, соціологічне використання поняття «соціальне» передбачає розгляд явищ і процесів під особливим кутом зору, відповідно до якого вони соціально обумовлені, тобто обумовлені зв'язками, які виникають між різними видами діяльності, подіями й ситуаціями у ході спільного життя людей. Вивчення соціальної обумовленості явищ, що відбуваються у суспільстві, можливо тільки через вивчення законів, закономірностей і механізмів його функціонування й розвитку.

Тому *предмет соціології* – соціальні відносини. Вони реалізуються через соціальні механізми функціонування й розвитку суспільства. Соціальний механізм – взаємодія соціальних структур, норм, інститутів, зразків поведінки та ін., за допомогою якого забезпечується функціонування соціальної системи. Соціологи описують його структуру, а також соціальні закони й закономірності взаємодії його елементів.

Будь-який закон являє собою причинно-наслідковий зв'язок. У філософії під законом розуміють необхідний, істотний, природний, повторюваний зв'язок явищ і процесів. Більшість законів, відкритих у фізиці, хімії, біології, астрономії мають вигляд жорсткого, обов'язкового причинно-наслідкового зв'язку. У них якщо є явище А, значить обов'язково буде явище Б. Вони не залежать від поведінки людей. Ми підкоряємось їм. Такі закони називаються динамічні.

Соціальні закони мають трохи іншу форму. Вони виступають у вигляді статистичних закономірностей. Вони діють як тенденції, носять імовірнісний характер й їх справедливість підтверджується соціальною статистикою. Соціальні закономірності правильні для певної спільності людей, а не для окремої людини персонально. Маючи свободу волі, ми можемо поводитися відмінно від інших, однак у більшості випадків ми поведимось так само, як і всі (вплив культури, соціалізація, раціональність тощо). Їхній імовірнісний характер пояснюється:

- наявністю вільної свободи в діючих суб'єктів;
- величезною кількістю факторів, що здійснюють вплив на дії, думки,

ставлення людей. Всі їх урахувати просто неможливо.

У суспільстві крім статистичних закономірностей існують і динамічні закони, що описують фундаментальні основи громадського життя (соціальна стратифікація, конфлікти, соціальні інститути, культура присутні у будь-якому суспільстві).

Більш чітко предмет соціології буде визначений при розгляді співвідношення соціології з іншими науками, що вивчають суспільство.

Соціологія й філософія:

Загальне:

1. Вивчення суспільства як цілісного організму.

Відмінне:

1. У філософії – уможлидність, у соціології – конкретність.
2. У філософії застосовуються теоретичні методи, у соціології – як теоретичні, так і емпіричні.
3. Філософські дослідження дозволяють давати відповіді при вирішенні глобальних, загальних проблем, соціологічні – для вирішення конкретних, часткових питань.

Філософія розглядає суспільство як специфічну частину світобудови й користується іншими, гранично загальними поняттями й категоріями. Вона дивиться, як у суспільстві діють загальнофілософські закони (наприклад, основний закон філософії щодо суспільства розглядається як питання про співвідношення суспільного буття й суспільної свідомості).

Соціологія й історія:

Загальне:

1. Аналіз історичного процесу як єдиного цілого.

Відмінне:

1. Історія звертає увагу на унікальність подій, явищ, для соціології головне виділити повторюване, типове, закономірне у ряді соціальних явищ, подій і процесів.
2. Історія акцентує увагу на минулому, соціологія – на сьогоденні.

Соціологія й психологія:

Загальне:

1. Вивчення й пояснення поведінки людей.

Відмінне:

1. Психологія вивчає вплив на поведінку людини індивідуальних особливостей її психіки (характеру, темпераменту, здатностей, вольових якостей), а соціологія – вплив суспільства (соціальних норм, традицій, груп, спільнот, до яких людина належить).
2. Соціологія акцентує увагу на раціональній складовій поведінки індивіда, тобто на відміну від психології соціологія не вивчає несвідоме, ірраціональне.

Соціологія й інші спеціальні науки (економіка, політологія, право та ін.):

Спеціальні науки вивчають окремі сфери суспільства, окремі види відносин, соціологія ж вивчає суспільство як цілісність, як цілісний функціонуючий і соціальний організм, що розвивається, аналізує взаємодію основних сторін, підструктур суспільства, що дозволяє розкрити особливості суспільства як цілісності. Окремі явища й процеси цікавлять соціологію з погляду їхньої ролі й місця у системі суспільних відносин, у структурі єдиного функціонуючого організму.

2. Структура й функції соціології

Соціологія як наука сьогодні являє собою органічну єдність і збалансованість двох напрямків – теоретичного й емпіричного. На початку третього тисячоліття соціологічне знання має тривірневу внутрішню структуру.

1. *Загальносоціологічні теорії.* Вони описують суспільство як єдину систему у взаємодії основних елементів, механізми функціонування суспільства як цілісного організму. Їх ціль – формулювання основних соціальних законів і категорій.

Однак єдиної універсальної загальносоціологічної теорії не існує. Цей факт можна пояснити тим, що соціокультурна система, яку вивчають соціологи, набагато складніша, ніж фізичні або технічні системи. На поведження людини впливає величезна кількість факторів, які дають можливість урізноманітнювати соціологічні пояснення. Також на формування соціологічних теорій впливають різні філософські, світоглядні, політичні парадигми, які обумовлюють різні вихідні тези й підходи до формування теорій. Тому в загальносоціологічній теорії існує кілька конкуруючих між собою теоретичних напрямків – це структурний функціоналізм і теорія конфлікту.

Властивий соціології теоретичний плюралізм, безперечно, ускладнює соціологічне знання, вносить елементи невизначеності, дозволяє по-різному трактувати факти. Але треба пам'ятати, що у науці конкуренція напрямків – явище скоріше позитивне, воно сприяє саморозвитку науки, додає їй гнучкості. Зокрема, більшість соціологів, незалежно від того до яких шкіл і напрямків вони належать, визнають, що теоретичні підходи мають різну ефективність залежно від об'єкта й мети дослідження. Так, функціональний підхід має високу ефективність при вивченні нормально діючих соціальних механізмів і конструкцій в умовах соціальної стабільності. Однак він не дає відповіді на питання: чому відбуваються війни й

революції, чому одні імперії гинуть, а на зміну їм з'являються інші? На ці питання намагається відповісти теорія конфлікту, тому її використовують для дослідження соціальних потрясінь, причин революцій, випадків розпаду соціальних систем, класових і національних протиріч й антагонізмів.

Загальносоціологічна теорія існує не як самоціль, а як засіб інтерпретації різноманітних суспільних явищ. Тому наступним кроком розвитку соціології було її наближення до реального життя й розгалуження відповідно до конкретних, поставлених перед нею завдань.

2. Теорії середнього рівня. У ХХ столітті соціологія здебільшого розвивалася за окремими напрямками, які одержали назву галузевої соціології або теорій середнього рівня.

Фактично всі соціальні підсистеми, соціальні спільності й соціальні процеси описуються відповідною соціологічною теорією. Соціологія сім'ї, соціологія освіти, соціологія політики, соціологія економіки, соціологія культури, соціологія релігії, соціологія молоді, соціологія міста, соціологія злочинності, соціологія організацій – лише деякі з них. Уявлення про різноманіття галузей сучасної соціології дає організаційна структура Міжнародної соціологічної асоціації. В асоціації діє понад 50 дослідницьких комітетів й робочих груп, які поєднують науковців, що спеціалізуються на дослідженнях в окремих галузях соціології.

Завдяки спеціальним соціологічним теоріям відбувається ефективна взаємодія між загальносоціологічною теорією й емпіричними дослідженнями. Відповідно до вдалого зауваження Р. Мертона, теорії середнього рівня виконують функцію «містка», що поєднує високу теорію й емпіричні дослідження.

3. Емпіричні дослідження. Цей рівень соціологічного знання пов'язаний зі збиранням, описом, класифікацією й інтерпретацією конкретних фактів. Емпірична соціологія оперує фактами, частотами, відсотками, числовими показниками й математичними індексами, вона відображає соціальну реальність у кількісному вимірі. Найчастіше безпосереднім об'єктом емпіричних досліджень виступає людина або соціальна група як носій первинної соціальної інформації. Найвідомішою й найпопулярнішою формою таких досліджень є анкетне опитування. Основними методами збирання соціологічної інформації є: опитування, спостереження, аналіз документів і соціальний експеримент.

Опитування – найпоширеніший соціологічний метод одержання інформації, при якому респондентам (людям, яких опитують) у письмовій або усній формі задають спеціально підібрані запитання й просять відповісти на них.

Виділяються два різновиди соціологічного опитування:

1. *Анкетування* – опитуваний сам заповнює опитувальний лист у присутності інтерв'юєра або без нього (бувають індивідуальні або групові, очні й заочні).

2. *Інтерв'ювання* – припускає безпосереднє спілкування інтерв'юєра з респондентами. Інтерв'юєр сам задає питання й фіксує відповіді. За формою проведення воно може бути прямим або опосередкованим, наприклад, по телефону.

Залежно від джерела інформації розрізняють:

1. *Масові опитування*. Джерелом інформації виступають представники великих соціальних груп (етнічних, релігійних, професійних та ін.).

2. *Спеціалізовані (експертні) опитування*. Головне джерело інформації – компетентні особи (експерти), що володіють необхідними для дослідника професійними й теоретичними знаннями, життєвим досвідом, що дозволяє їм робити авторитетні висновки.

Аналіз документів – метод збирання інформації, джерелом якої може бути будь-яка інформація, фіксована у друкованому або рукописному тексті, на магнітній стрічці, на фото або кіноплівці. Документом у соціології називається спеціально створений людиною предмет, призначений для передачі або зберігання інформації. За формою фіксації документи бувають: письмові, *іконографічні й фонетичні*. Виділяють два основних типи аналізу документації:

1. *Традиційний аналіз* – це інтерпретація змісту документа, його тлумачення. В його основі лежить механізм розуміння тексту. Традиційний аналіз дозволяє охоплювати глибинні, приховані сторони змісту документа. Слабким місцем цього методу є суб'єктивність.

2. *Формалізований аналіз* – кількісний метод аналізу документів (контент-аналіз). Суть цього методу зводиться до того, щоб знайти такі ознаки, риси, властивості документа (наприклад, частота вживання певних термінів), що легко підраховуються, які з необхідністю відображали б певні істотні сторони змісту. Тоді зміст робиться вимірним, доступним точним обчислювальним операціям. Результати аналізу стають достатньою мірою об'єктивними.

Спостереження у соціологічному дослідженні – метод збирання первинної інформації про досліджуваний об'єкт шляхом безпосереднього сприйняття й прямої реєстрації всіх фактів, що стосуються досліджуваного об'єкта. Спостереження рідко буває основним методом збирання соціальної інформації. Залежно від ступеня участі спостерігача у досліджуваній соціальній ситуації розрізняють:

1. *Невключене (зовнішнє) спостереження*. Дослідник або його помічники перебувають поза досліджуваним об'єктом. Вони з боку спостерігають процеси, що відбуваються, не втручаються в їхній хід, не задають ніяких питань – вони просто реєструють хід подій, що відбуваються.

2. *Включене спостереження*, при якому спостерігач у тому або іншому ступені безпосередньо включений у досліджуваний процес, перебуває у контакті з людьми, за якими спостерігають, й бере участь у їхній діяльності.

Експеримент у соціології – спосіб одержання інформації про об'єкт у результаті впливу на нього деяких керованих і регульованих факторів. За специфікою поставленого завдання розрізняють:

1. *Науково-дослідний експеримент*. Під час цього експерименту перевіряється гіпотеза, що містить нові відомості наукового характеру, які ще не знайшли свого достатнього підтвердження або зовсім недоведені.

2. *Практичний експеримент* – включає численні процеси експериментування у сфері соціальних відносин. Маються на увазі процеси експериментування, які відбуваються під час, наприклад, удосконалювання системи освіти і навчання.

Поділ експериментів на науково-дослідні і практичні є умовним, тому що практичний експеримент нерідко дозволяє одержати нові відомості наукового характеру, а науковий експеримент закінчується практичними рекомендаціями у тій або іншій сфері громадського життя.

Замовниками соціологічних досліджень є комерційні структури, політичні партії, державні й громадські організації. Емпіричні дослідження, проведені у соціології, спираються на спеціальну методологію й методику – сукупність правил і прийомів, які роблять отримані дані достовірними, а висновки – дійсно науковими. Теорія й методика конкретних соціологічних досліджень (КСД) – самостійна галузь соціології, що швидко розвивалася у 20-му сторіччі при використанні математичних засобів і можливостей електронно-обчислювальної техніки. Емпіричні

дослідження проводяться не тільки з метою вирішення прикладних завдань, але й з метою розвитку теоретичної соціології.

Таблиця 1.1 – Структура соціологічного знання

Загальна соціологічна теорія	Вивчення соціальних структур	Вивчення соціального розвитку	Вивчення розвитку особистості	Визначення принципів, методологічних підходів до соціологічного пізнання
Теорії середнього рівня	<i>Теорії, що вивчають окремі спільності:</i> соціологія сім'ї; соціологія міста; соціологія верств, класів; етносоціологія; соціологія натовпу	<i>Теорії, що вивчають життєдіяльність спільнот в окремих сферах:</i> соціологія освіти; соціологія політики; соціологія праці; економічна соціологія	<i>Теорії, що вивчають окремі елементи соціального механізму</i> соціологія конфліктів; соціологія комунікації; соціологія соціального контролю	
Емпіричні дослідження	Вимір конкретних соціальних процесів			

Різноманітність зв'язків соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед тими функціями, які вона виконує.

Функції соціології

1. *Теоретико-пізнавальна* – соціологія накопичує й систематизує знання про суспільство, його складових, соціальних механізмах, про основні напрямки й тенденції, шляхи, форми і механізми його функціонування й розвитку.

2. *Інформаційна* – соціологія дає уявлення про стан соціальних процесів. Вона містить у собі збирання, систематизацію й нагромадження інформації, отриманої у результаті досліджень. Соціологічна інформація – це самий оперативний вид соціальної інформації, що необхідний при прийнятті управлінських рішень.

3. *Прогностична* – видача соціальних прогнозів, короткострокових і довгострокових. Прогноз – науково обгрунтоване припущення про найбільш імовірнісний хід розвитку процесів й явищ. Прогноз завжди носить імовірнісний характер. Він спирається на розкриті тенденції розвитку соціальних явищ, на відкриття фактора, вплив якого на прогнозоване явище є вирішальним. Соціологи

роблять прогнози в окремих сферах у рамках конкретних проблем (результати виборів, маркетингові дослідження та ін.).

4. *Функції соціального проектування й соціальної технології* – соціологія визначає оптимальний шлях вирішення практичних проблем, розробляє методи, способи, прийоми управлінських рішень, тобто розробляє соціальну технологію.

5. *Світоглядна* – соціологія виступає основою формування у людини цілісної картини світу, основою її світогляду.

3. Методологічні підходи до аналізу суспільства

Існує два основні підходи до аналізу суспільства: макросоціологічний і мікросоціологічний.

Таблиця 1.2 – Підходи до аналізу суспільства в соціології

Макросоціологічний	Мікросоціологічний
Суспільство – це цілісний організм, тому, тільки аналізуючи суспільство як цілісність, можна зрозуміти тенденції його розвитку й поведження окремих особистостей. Підхід тісно пов’язаний із соціальною філософією.	Суспільство – це абстрактне поняття, реальні лише індивіди. Отже, осягти своєрідність суспільства у цілому можливо тільки шляхом вивчення соціальної взаємодії індивідів. Підхід тісно пов’язаний із соціальною психологією.
<p>Основні теорії</p> <ul style="list-style-type: none"> • функціоналізм • конфліктний підхід 	<p>Основні теорії</p> <ul style="list-style-type: none"> • символічний інтеракціонізм • теорія ролей • теорія соціального обміну

Функціоналізм. Основні ідеї функціоналізму були сформульовані Г. Спенсером, Е. Дюркгеймом, Т. Парсонсом, Р. Мертоном.

Суспільство – єдиний організм, що складається з елементів, які виконують певні функції. Ці функції спрямовані на забезпечення цілісності й стабільності суспільства.

Р. Мертон вважає, що елементи соціальної системи необов’язково виконують позитивні для всієї системи функції, тобто вони можуть заподіювати системі шкоду. Крім того, не всі функції елементів системи очевидні. Таким чином, Р. Мертон ввів поняття дисфункції і прихованих (латентних) функцій.

Конфліктний підхід: Р. Дарендорф, Л. Козер.

Якщо функціоналізм наголошує на механізмах, які зберігають суспільство, то конфліктологія звертає увагу на механізми, що виводять суспільство з рівноваги.

Основні положення конфліктного підходу:

- Будь-які ресурси у суспільстві обмежені, отже, розподіляються нерівномірно.

- Нерівномірний розподіл ресурсів викликає конфлікт.
- Конфлікти ведуть до реорганізації суспільного устрою.
- У результаті виникає новий вид нерівності.

У конфліктному напрямку існує 2 течії:

1. Представник – *Л. Козер*: завдяки конфлікту система стає стійкою, для цього конфлікт треба направляти по потрібному руслу, конфлікт – природний стан суспільства. Причина конфлікту – боротьба за ресурси.

2. Представник – *Р. Дарендорф*. Конфлікт приводить до розвалу старих систем і виникненню нових. Головна причина конфлікту – нерівномірний розподіл авторитету або влади.

Символічний інтеракціонізм (або теорії взаємодії): Дж. Мід, Ч. Лантухи.

Якщо інші сприймають суспільство як щось споконвічно існуюче, як сукупність готових, закінчених структур, то у символічному інтеракціонізмі суспільство – продукт постійної взаємодії людей, і те, як вони взаємодіють, визначає специфіку суспільства. Основні положення інтеракціонізму:

- Люди живуть і діють не у світі об'єктів, а у світі символів.
- Символи виникають під час соціальної взаємодії.
- Значення символів можуть змінюватися на основі процесів взаємодії.
- Успіх взаємодії залежить від умінь людей правильно сприймати символи, що надходять від інших, розшифровувати (інтерпретувати) і відтворювати їх.

Символ – річ, що має значення.

Соціальне життя можливе, тому що деякі групи людей розділяють систему загальних символів. В інших символічних системах взаємодіяти важко.

Теорія ролей: Дж. Морено.

З його погляду життя – це театр.

- Як і актори, члени суспільства займають певні позиції, статуси у суспільстві.
- Актори дотримуються сценарію, а людина – писаних і неписаних норм.
- Актори підкоряються режисерові, а члени суспільства тому, у кого статус, влада.
- Актор реагує на роль партнера, а люди на ролі один одного, коректують своє поведіння.
- Актори реагують на публіку, а члени суспільства – на інші групи, у першу чергу – на референтну групу.
- Актор програє роль залежно від таланту, а людина від знань ролі, її засвоєння, можливості зрозуміти інших, увійти в їх положення, а також під впливом «Я образу», розуміння самого себе, навичок програвання цих ролей.

Теорії обміну: П. Блау, Дж. Хоманс.

Соціальний світ – це ринок, де люди вступають у складну мережу обмінних операцій. Люди мають у своєму розпорядженні певні ресурси, які можуть бути виміняні на інші ресурси.

Люди розраховують цінність своїх ресурсів і цінність тих ресурсів, які вони можуть одержати замість них. На базі цих розрахунків вони обмінюються ресурсами, і система таких обмінів лежить в основі суспільного устрою. Конфлікт пояснюється тим, що одна зі сторін, яка обмінюється, визнала угоду для себе не вигідною.

Аксіоми теорії обміну:

- Чим більше буде винагороджуватися людська дія, тим вище буде ймовірність повторення цієї дії.
- Якщо одержання винагороди за певні типи поведіння залежить від якихось умов, людина буде прагнути відтворити ці умови.
- Якщо винагорода велика, людина готова затратити більше зусиль для її одержання.
- Коли потреби людини у винагороді близькі до насичення, даний вид діяльності стає менш привабливим.

Таким чином, *соціологія* – це наука про суспільство як цілісний організм, тенденції, соціальні закони й механізми функціонування та розвитку суспільства через вивчення його складових елементів (особистості, соціальних груп і соціальних інститутів), що інтегрує теоретичні та емпіричні знання й методи, спирається на макросоціологічний й мікросоціологічний підходи.

4. Передумови появи соціології й етапи її розвитку

Будь-яка наука не виникає на порожньому місці. Її появі передують суб'єктивні й об'єктивні передумови. Об'єктивні передумови – ті зміни у суспільстві та у свідомості людей, які створили ґрунт, тобто показали необхідність і можливість появи нової науки як результату еволюції суспільства й знань про нього. До суб'єктивних передумов можна віднести внесок конкретних вчених, які, проаналізувавши сформовані об'єктивні передумови, вивели ідею створення нової науки, обґрунтували її необхідність, визначили її завдання, займалися її популяризацією серед сучасників.

Об'єктивні передумови появи соціології у середині 19-го століття:

1. Соціологія виникла як відповідь на потреби громадянського суспільства, що формується. На зміну звичному нормативному порядку феодально-абсолютистського ладу з його жорсткою тотальною регламентацією економічного, політичного й духовного життя прийшло суспільство, що затверджує свободу людини, духовну, економічну незалежність, автономність громадянина, рівність всіх перед законом. Щоб раціональніше й з найбільшою ефективністю людина могла розпоряджатися своєю свободою, необхідне знання реальних соціальних явищ і процесів. Вільна конкуренція поставила діяльність підприємців і політиків у пряму залежність від того, наскільки вміло вони використовують знання конкретних настроїв, очікувань людей, їхніх прагнень. Отже, були необхідні конкретні доказові знання, наближені до реальної практики.

2. Відбулося ускладнення соціальної структури суспільства. З'явилися нові соціальні спільності (наймані робітники, буржуазія), особисто вільні й взаємозалежні. Конфлікти, що виникають між ними, не могли бути вирішені тільки з позиції сили, необхідні були договори, які враховують взаємні інтереси.

3. Швидше стали відбуватися соціальні зміни. Раніше протягом життя декількох поколінь усе було незмінно, у 19-му столітті суспільство стрімко й кардинально змінюється (удосконалення техніки, ріст великого промислового

виробництва, розвиток міст, зміна способу життя, поширення найманої праці, ріст злочинності тощо). Пояснення цим змінам й їхнім наслідкам необхідно давати оперативну, а науки про суспільство, що існували в той момент, із цим упоратися не могли.

4. До цього часу були накопичені необхідні знання про устрій суспільства. Попередні географічні відкриття показали різницю у культурах, але спільність соціальних основ, «цеглинок» соціального життя була очевидна. З'явилася можливість узагальнення й систематизації отриманих знань на новому рівні.

5. Найбільші наукові відкриття в області фізики, хімії, біології тощо довели ефективність природознавчих методів пізнання. Виникла ідея перенесення цих методів на вивчення суспільства для виявлення законів його розвитку й більш ефективного управління.

Історію соціології можна умовно розділити на такі етапи:

1. *Протосоціологія* – знання про суспільство і його устрій накопичувалися у рамках інших наук: філософії, історії, теології.

2. *Класичний етап* – 19-те століття – поява соціології як самостійної науки: вводиться термін «соціологія», уточнюється її предмет, мета, методи збирання інформації, з'являються перші власне соціологічні фундаментальні теорії.

3. *Соціологія 20-го століття* – поява спеціальних соціологічних теорій, розробка нових методів збирання інформації й поява практики широкомасштабних соціальних досліджень, відкриття кафедр соціології й розробка навчальних програм за фахом «соціолог», поява соціологічних теорій у рамках макросоціологічного й мікросоціологічного підходів.

4. *Соціологія кінця 20-го – початку 21-го століття* – намітилася тенденція до подолання розриву макросоціології і мікросоціології, появі діяльнісно-активістського підходу, що підкреслює не стільки функцію об'єктивних законів і закономірностей, скільки вплив активності суб'єктів соціальної реальності на неї, варіативність і постійність соціальних змін.

Таким чином, соціологія як самостійна галузь знання почала своє становлення у середині XIX століття, її засновником є французький учений Огюст Конт. Об'єктом соціології виступає суспільство або соціальна реальність, що оточує людей. Під терміном «суспільство» соціологи звичайно розуміють історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин між людьми. Вивчення соціальної обумовленості явищ, що відбуваються у

суспільстві, можливо тільки через вивчення законів, закономірностей і механізмів його функціонування та розвитку. Тому предмет соціології – соціальні відносини. Вони реалізуються через соціальні механізми функціонування й розвитку суспільства. Соціологічне знання має тривірневу внутрішню структуру – загальносоціологічні теорії, теорії середнього рівня, емпіричні дослідження. Основними методами збирання соціологічної інформації є: опитування, спостереження, аналіз документів і соціальний експеримент. Різноманітність зв'язків соціології із життям суспільства, її суспільне призначення визначаються насамперед тими функціями, які вона виконує: теоретико-пізнавальною, інформаційною, прогностичною, соціального проектування й соціальної технології, світоглядною. На сучасному етапі існує в соціології два основні підходи до аналізу суспільства: макросоціологічний і мікросоціологічний.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 1.1

У таблиці поміщені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
Об'єкт науки		1. Суспільство, або соціальна реальність, що оточує людей
Предмет науки		2. Локальні теорії, метою яких є пояснення окремих сторін, елементів громадського життя
Об'єкт соціології		3. Теорія, з погляду якої, суспільство – єдиний організм, що складається з елементів, які виконують певні функції
Предмет соціології		4. Частина об'єктивної реальності, навколишнього світу, на яку спрямований дослідницький інтерес
Загальносоціологічна теорія		5. Сторона об'єкта, кут зору, під яким він вивчається
Функціоналізм		6. Виявлення соціальної обумовленості явищ соціальної реальності через вивчення законів, закономірностей і механізмів функціонування й розвитку суспільства
Теорія конфлікту		7. Метод збирання первинної інформації за допомогою звернення з питаннями до певної групи людей
Спеціальні соціологічні теорії		8. Теорія, що розглядає суспільство через призму соціальних конфліктів, які виникають через нерівномірний розподіл ресурсів
Емпіричні дослідження		9. Збирання, опис, класифікація й інтерпретація фактів соціальної реальності
Опитування		10. Дослідження суспільства як єдиної системи, взаємодії її основних елементів, механізмів функціонування суспільства як цілісного організму

Завдання 1.2

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені запитання.

	Запитання	Відповідь	
		Так	Ні
1.	Родоначальником соціології є Еммануїл Кант?		
2.	Прогностична функція соціології полягає у формуванні у людини цілісної картини світу?		
3.	Соціологія як наукова дисципліна сформувалася раніше філософії?		
4.	Соціологія освіти – це спеціальна соціологічна теорія?		
5.	Теорія обміну – це макросоціологічна теорія?		
6.	Теорія конфлікту – це мікросоціологічна теорія?		
7.	Соціологія як наука виникла у середні віки?		
8.	Опитування у соціології можна проводити тільки письмово?		
9.	За допомогою методологічної функції соціології визначаються оптимальні шляхи вирішення практичних завдань і приймаються управлінські рішення?		
10.	Респондент – це людина, яку опитують соціологи?		

Завдання 1.3

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Американський соціолог Райт Міллс писав:

«...Люди звичайно не визначають свої тривоги у термінах історичної зміни або інституціональних протиріч. Індивідам звичайно властиво насолоджуватися благополуччям і не зв'язувати його зі зльотами й падіннями суспільства, в якому вони живуть. Рідко досягаючи складну залежність між формами свого власного життя й ходом світової історії, вони не віддають звіт в тому, як подібна залежність визначає соціальні перевтілення, які їм доводиться переживати, а також яку історію творять вони, мимоволі виявившись її учасниками. У них відсутня якість мислення, необхідна для розсуду взаємозв'язку людини й суспільства, біографії й історії, себе й світу.

Це саме та якість, до знаходження якої прагнуть журналісти й викладачі, представники мистецтва й суспільні діячі, учені й видавці і яку можна буде назвати соціологічною уявою.

Соціологічна уява дозволяє їй носієві розуміти широкий історичний контекст у термінах його значення для внутрішнього життя й зовнішньої кар'єри самих різних індивідів. Вона дає йому можливість уявити, внаслідок яких причин індивіди

у плутанині своїх повсякденних переживань бачать себе у суспільстві у зовсім помилковому світлі.

...Соціологічна уява виявляється саме тим, завдяки чому люди сподіваються осягнути те, що відбувається у світі й зрозуміти, що ж трапляється у кожній точці перетинання біографії й історії.

Імовірно, найбільш істотним розходженням, з яким має справу соціологічна уява, виявляється розходження між «суто особистими *турботами*» й «загальними *проблемами* соціальної структури». Воно являє собою інструмент соціологічної уяви...

Турботи пов'язані з особливостями індивіда й виникають у колі безпосередніх контактів з іншими; вони обумовлені індивідуально, а також вузьким простором соціального життя, про яке кожний обізнаний безпосередньо й особисто. Відповідно артикуляція турбот і звільнення від них перебуває в компетенції індивіда як біографічної єдності й обумовлена його найближчим оточенням – соціальним утворенням, відкритим його особистому досвіду, а у деякому сенсі і його спонтанній активності. Турбота річ приватна: загроза нависає над цінностями, яким прихильний індивід.

Проблеми мають відношення до того, що явно перевершує таке локальне середовище існування індивіда й виходить за коло його внутрішнього життя. Вони пов'язані з об'єднанням подібних локальних просторів в інститути історично даного суспільства у цілому, з різноманіттям шляхів, по яких розмаїтість життєвих світів взаємно накладає й сплітається, формуючи масивну структуру соціального й історичного життя. Проблема річ суспільна: загроза нависає над цінностями, яким підкорені всі разом».

Підготуйте письмову роботу на тему «Моя соціальна автобіографія». Ціль роботи – виявити взаємодію людини й суспільства, особистої біографії й ходу світової історії, з'ясувати, які соціальні фактори впливають на ваше життя.

Інструкції до роботи:

✓ Згадайте, що залишилося у пам'яті вашого покоління, які події ви віднесете до особистих турбот, а які – до суспільно значимих проблем. Складіть список тих і інших, проаналізуйте, які фактори із другого списку вплинули особисто на вас, ваших батьків і близьких.

✓ Визначте, у чому виразився цей вплив: погіршилося (покращилося) матеріальне становище родини, соціальний стан батьків, змінилися світогляд, відношення до життя, моральні ідеали та ін.

✓ Оцініть, наскільки глибоко ви й ваші близькі переживали суспільні потрясіння й кризи, як реагували на них.

✓ Визначте, чи збігаються ваші особисті способи подолання з тим, як це робили знайомі вам люди. Інакше кажучи, наскільки типовим було ваше поведження.

Завдання 1.4

У соціології, як науці, що досліджує поведінку людей, застосовуються такі методи збирання емпіричного матеріалу: а) опитування; б) спостереження; в) аналіз документів; г) експеримент. У деяких випадках досить одного з них, в інших – для одержання достовірної й повної інформації необхідно використати кілька методів паралельно. Назвіть, які методи дослідження будуть потрібні, для того щоб визначити:

1) чисельність і основні демографічні характеристики (стать, вік, родинний стан) населення України;

2) готовність людей голосувати на майбутніх виборах президента країни (підуть вони або не підуть на виборчу дільницю);

3) співвідношення попиту та пропозиції робочої сили на ринку праці у Харківській області;

4) особливості поведінки й способи взаємодії шахтарів під час страйку;

5) швидкість і канали поширення слухів в організації (наприклад, трудовому або навчальному колективі).

Завдання 1.5

Наведені нижче судження можуть належати економістові, психологові або соціологові. Визначте, кому саме вони належать (напроти кожного із суджень поставте букви Е, П або С). Для цього вам необхідно знати, який предмет цих наук і що саме вони вивчають.

1. У студентській групі виділився явний лідер.

2. Ціни на продукти харчування за рік виростили на 20 %.

3. Протягом одного дня у суспільстві відбувається біля одного мільярда колективних дій – соціальних актів.

4. Зменшення зайнятості «блакитних комірців» було збалансовано збільшенням кількості робочих місць у сфері послуг.

5. Емоційний стрес виникає у ситуаціях небезпеки, образи, сорому, загрози та ін.

6. Корінна відмінність людської праці від інстинктивного поведіння тварин полягає у тому, що людина може уявити очікуваний результат діяльності за допомогою фантазії.

7. Спалахи закоханості більшою мірою властиві молодим людям.

8. Послуга з надання кредиту повинна бути оплачена.

9. Те, що може заслужити похвалу в одній первинній групі, викличе лише глузування або навіть жорстке покарання в іншій.

10. Соціальний статус визначає стиль і спосіб життя людей.

Завдання 1.6

Відомо, що в розвитку соціології в нашій країні в 30–60-і рр. була перерва: припинилися дослідження, соціологія трактувалася як буржуазна лженаука. Поясніть причини такої перерви. Чому потім, аж до середини 90-х років, розвиток вітчизняної соціології носив обмежений характер? Перелічіть проблеми й труднощі, на які натрапляє сучасна українська соціологія.

Завдання 1.7

Американський соціолог Е. Шилз виділяє три типи взаємин соціології й влади. Перший тип (маніпулятивний) – характеризується співробітництвом із владою: соціологічне знання використовується для управління суспільними процесами й маніпуляціями у поведінні з людьми. Другий (критичний) – має місце, коли соціологи відмовляються від співробітництва із владою, займають незалежну, аналітичну позицію щодо політики, що проводиться владою. Третій (єднальний) тип орієнтації полягає в пошуку згоди, консенсусу між владою, групами й особистостями.

Як ви вважаєте, до якого типу можна віднести відносини між владою й українськими соціологами? Якої орієнтації щодо влади варто дотримуватися?

Завдання 1.8

Відомий соціолог П. Штомпка писав: «Більшість теорій повинна залишатися на цьому середньому рівні узагальнення...тому, що саме тут повинні бути знайдені найбільш плідні з погляду пояснення й передбачення подій, гіпотези. Саме тут повинні бути отримані відповіді на самі земні, що не терплять зволікань, практичні людські турботи. Дозволю собі привести метафору: тому, хто хоче проїхати з Мадрида в Барселону, навряд чи порадять скористатися картою миру або Європи замість докладного плану району або обох міст».

Визначте, про які соціологічні теорії мова йде у даному фрагменті. Для вирішення яких практичних проблем можуть використовуватися дані, отримані на рівні спеціальних соціологічних теорій (наприклад, військової соціології, соціології сім'ї, соціології освіти)?

Тема 2. ОСОБИСТІТЬ І СУСПІЛЬСТВО

- 1. Соціологічний погляд на особистість. Структура особистості.*
- 2. Соціальний статус і соціальна роль. Типи особистості.*
- 3. Соціалізація особистості.*

1. Соціологічний погляд на особистість. Структура особистості

Вивчення особистості є одним із основних напрямків у соціології. Це пов'язано з тим, що суспільство й інші групи, які вивчаються в соціології, складаються з окремих особистостей. Для того щоб зрозуміти певне суспільство або групу треба зрозуміти поведження окремої людини, виявити ті фактори, які визначають її специфіку. Поведження людини залежить не тільки від її спадковості, особливостей унікальних життєвих ситуацій, але й від умов життя, які типові для певного суспільства, групи. Таким чином, соціологія вивчає формування подібних якостей завдяки загальним умовам життя, місця людини в суспільстві у порівнянні з іншими людьми, пристосованість до життя у певному оточенні, вплив соціальних характеристик людини (вік, стать, сімейний стан, освіта, місце проживання, професія та ін.) на її поведінку.

У повсякденній мові ми вживаємо такі слова, як людина, індивід, особистість. Часто між ними немає ніякої різниці, тобто ці слова використовуються як синоніми. Але вчені закріпили за ними певні значення, які дозволяють вивчати різні аспекти сутності людини.

З наукового погляду, *людина* – це найбільш загальне поняття, категорія, що позначає вид у біологічній класифікації. Від інших біологічних видів людина відрізняється тим, що має не тільки біологічні, але й соціальні характеристики. Тобто не тільки те, що успадковує індивід від своїх батьків (ріст, колір волосся, фігура, темперамент), але й ті якості, які формуються під час життя у суспільстві (риси характеру, звички, цінності, інтереси та ін.). Таким чином, людина – біосоціальна істота.

Одиничний представник людського роду (біологічного виду «*homo sapiens*») одержав назву «індивід». Всі люди є індивідами незалежно від того, де народилися, виховувалися, який вік, освіту та професію мають, оскільки всі ми маємо однаковий хромосомний набір, однакові внутрішні й зовнішні органи.

Індивідуальність – набір біологічних, психологічних і соціальних якостей за якими одна людина відрізняється від іншої. Так, ми відрізняємося кольорами очей, зрістом, вагою (це біологічне), рисами характеру (психологічне), інтересами, потребами, цінностями (соціальне).

Особистість – це соціальне в людині, те, що формується в ній під час життя з іншими людьми. Особливості особистості залежать від суспільства, в якому вона живе, його культури, стану економіки, політичної ситуації, тобто від численних соціальних характеристик оточення людини.

Особистість – це стійкий комплекс соціальних якостей, властивостей, що здобувають під впливом відповідної культури суспільства й конкретних соціальних груп, до яких вона належить, у життєдіяльність яких включена.

Щоб людина вважалася особистістю, вона повинна:

- мати самосвідомість (тобто відокремлювати себе від інших, усвідомлювати свої дії);
- засвоїти основні норми й правила поведінки, які прийняті у даному суспільстві;
- сформувати систему інтересів, цінностей;
- мати певний ступінь автономності від суспільства;
- нести певну відповідальність за свої вчинки.

Виділяють вихідні соціологічні принципи аналізу особистості:

1. Кожна людина є індивідом, але не кожна – особистістю. Особистістю не народжуються, особистістю стають. Індивід виступає вихідним пунктом розвитку особистості, особистість – результат розвитку індивіда.

2. Особистість – конкретне вираження сутності людини й одночасне вираження соціально значимих рис даного суспільства, його культури.

3. Включення особистості у суспільство відбувається через входження її у різні соціальні спільності, саме вони є основним шляхом з'єднання суспільства й людини.

Підкреслимо, що будь-яка людина (а не тільки геніальні й великі, обдаровані та яскраві люди), що є носієм соціальних якостей свого суспільства, тих соціальних груп, до яких вона належить, і виступає як суб'єкт соціального життя, повинна розглядатися як особистість. Однак рівень розвитку особистості може бути різним.

Для характеристики особистості використовується поняття «соціальна структура особистості», яке складається з таких елементів: 1) мотиваційного комплексу; 2) засвоєних норм поведінки; 3) статусів та відповідних рольових знань і умінь; 4) соціально-психологічних рис (особливостей характеру, темпераменту, рівня емоційності та інше, що є предметом вивчення психології). Провідна роль належить мотиваційному комплексу, відповідальному за мотиви вчинків, що спричиняють дії людей.

Мотиваційний комплекс включає потреби, інтереси, цілі, ціннісні орієнтації, ідеали, мотиви.

Потреби. З погляду багатьох соціологів, *потреба* – це нестаток у чомусь. Потреба вказує на протиріччя між наявним і необхідним.

Американський соціолог А. Маслоу запропонував ієрархію людських потреб, що складається з п'яти рівнів:

1. *Фізіологічні потреби* (потреба в їжі, одязі, житлі, продовженні роду, відпочинку, сні та ін.).

2. *Потреби безпеки й стабільності життя* (потреба у самозбереженні, у безпеці існування, у захисті, у гарантованій зайнятості, впевненості в завтрашньому дні та ін.).

3. *Соціальні потреби або потреби у приналежності й любові* (потреба у приналежності до колективу, у спілкуванні, прихильності, підтримці, духовній близькості, дружбі, любові та ін.).

4. *Потреби престижу* (потреба у придбанні авторитету, компетентності, у повазі й самоповазі, визнанні й високій оцінці, службовому росту тощо).

5. *Духовні потреби* (потреба у реалізації своїх потенційних можливостей, потреби особистого вдосконалення, самовираження через творчість, особистого росту та ін.).

Перші дві групи потреб Маслоу вважає первинними й уродженими, три інші – придбаними. Потреба кожного нового рівня не може перетворитися в актуальну, якщо не задоволена на достатньому рівні попередня. Таким чином, Маслоу за допомогою ідеї про піднесення людських потреб намагається простежити перехід людини від біологічного стану до соціального.

Ключовим моментом у концепції ієрархії потреб Маслоу є те, що потреби ніколи не бувають задоволені за принципом «всі або нічого». Маслоу зробив припущення, відповідно до якого середня людина задовольняє свої потреби приблизно у

такому співвідношенні: 85 % – фізіологічні, 70 % – безпека й захист, 50 % – любов і приналежність, 40 % – самоповага й 10 % – самоактуалізація.

Наступний компонент особистості – інтерес. *Інтерес* – це спрямованість індивіда на значимі для нього об'єкти, пов'язані з його потребами, тобто це зацікавленість чимось або кимось, хто може задовольнити певні потреби. При усвідомленні своїх інтересів людина, як правило, висуває ціль. *Ціль* – подумки бажаний підсумок, що уявляє результат своєї діяльності, досягти який прагне людина.

Потреби й інтереси особистості лежать в основі її ціннісного відношення до навколишнього світу, в основі системи її цінностей, ціннісних орієнтацій.

Цінності – об'єкти, зв'язки, стани, відносини й ідеї, які значимі для індивіда, які він хоче мати, але не зв'язані прямо із задоволенням його потреб.

Люди вибирають ті або інші цінності й цей вибір у соціології називається ціннісними орієнтаціями. *Ціннісні орієнтації особистості* – це ієрархизована у свідомості людини система пріоритетів, цінностей, системно зв'язані ціннісні уявлення про світ, реально визначальні вчинки й дії людини.

Специфіка соціологічного підходу до проблеми цінностей складається в спрямованості на визначення їхньої ролі як *сполучної ланки між поведінням особистості, соціальної групи й суспільства в цілому*. Цінність не завжди є предметом реально потрібним, необхідним людині. Індивід оцінює предмет, не співвідносячи його прямо й безпосередньо зі своїми потребами й інтересами (які він може й не цілком усвідомлювати), пропускаючи через призму розповсюджених у даному суспільстві ціннісних критеріїв, ідеалів, готових оцінок, стереотипів повсякденної свідомості, уявлень про належне, справедливе, прекрасне, корисне та ін. Однак процес формування ціннісної свідомості – це не однобічний процес, особистість критично ставиться до «готових» цінностей, перевіряє їх на власному життєвому досвіді. Таким чином, ціннісна свідомість – це складний, багатовимірний духовний феномен, у якому присутні як загальнопоширені ціннісні стереотипи, прийняті нереклексивно, на віру, так і ціннісні уявлення, прийняті й перевірені особистим досвідом, власні оцінки, власні ціннісні судження.

Основними видами цінностей й, відповідно, ціннісних орієнтацій є:

1. Матеріальні (наприклад, одяг, машина, мобільний телефон) і духовні (наприклад, доброта, ідея справедливості);
2. Природні (наприклад, їжа, відпочинок) і соціальні (наприклад, мода, престиж);

3. Реальні (ті, що людина цінує на даний момент) і потенційні (те, на що вона може в принципі орієнтуватися);

4. Цінності – цілі (ті, що людина хоче досягти, мати, наприклад, родину, високий матеріальний статок, престижну роботу) і інструментальні цінності, або цінності-засоби (ті людські якості, які шануються, наприклад, доброта, чесність, практицизм, ощадливість та ін.).

Центром системи ціннісних орієнтацій є ідеали. *Ідеали* – це те, до чого прагне людина, вираження бажаного в майбутньому. Ідеали можуть існувати в персоніфікованій формі, як уявлення про ідеальну людину.

Далі більш докладно розглянемо мотиви. *Мотиви* – внутрішній побудник до дії, розумно пояснена причина поведіння, осмислення дії, як внутрішня реакція на зовнішню ситуацію (навколишнє середовище, стимули). Внутрішня реакція заснована на потребах людини, її інтересах, ціннісних орієнтаціях, тобто, якщо довідатися мотиви людини, то можна зрозуміти її поведінку. Проте, однакова поведінка, що спостерігається в багатьох людей, може бути викликана різними мотивами. Наприклад, одні люди вчаться в університеті, щоб одержати знання, другі – щоб не піти служити в армію, треті – щоб весело провести час і відкласти момент влаштування на роботу.

Мотиви, які є внутрішніми побудниками до дії, варто відрізнити від *стимулів* – зовнішніх побудників до дії. Так, обіцянка викладача виставити екзамен з рейтингу у випадку активної роботи на семінарських заняттях є стимулом. Цей стимул може вплинути на поведінку студента в тому випадку, коли дострокова здача іспиту є цінною, саме тоді стимул перетвориться в мотив. А якщо студент готується до семінарських занять без зовнішніх спонукань, то це є прикладом мотиву.

З перших днів нашого життя на нас впливають прийняті в суспільстві норми: нас годують «по годинниках» або на вимогу, заколисують чи ні, сповивають або одягають у вільний одяг, підбирають кольори й фасон одягу відповідно до статі. *Соціальні норми* являють собою загальнозначущі правила поведінки, що підтримуються суспільством або соціальною групою. Вони мають загальний характер, регулюють типові ситуації й розраховані на багаторазове застосування. Система соціальних норм покликана забезпечити громадський порядок. Засвоюючи їх, особистість починає орієнтуватися в суспільстві, розуміє яке поведіння очікується від неї, уявляє дії інших людей. Норми регламентують й упорядковують практич-

но всі сторони нашого життя. Життя тварин регулюється інстинктами, а більшість наших вчинків – нормами.

Норми можна умовно класифікувати так:

- 1) за сферами діяльності: економічні, політичні, сімейні, релігійні;
- 2) за характером і формою закріплення: формальні (закріплені в нормативно-правових документах) і неформальні (закріплені в традиціях, моралі, у суспільній думці);
- 3) за чіткістю, однозначністю, визначеністю формулювання: норми-рамки (норми-правила) – ясно й однозначно сформульовані, вказують що можна, а що не можна й відразу прописують вид покарання порушника (наприклад, статті кримінального кодексу); норми-орієнтації (норми-очікування) – конкретно не обговорені, виглядають як заклик до дії, не передбачають конкретного покарання порушника (наприклад, норма акуратності, турбота про своє здоров'я, одруження);
- 4) за масштабами їхньої дії: загальні, групові, індивідуальні;
- 5) за ступенем стабільності: норми, які діють постійно й повсюди та норми, які залежать від ситуації;

2. Соціальний статус і соціальна роль. Типи особистості

Вивчення механізмів входження людини в суспільство здійснюється за допомогою понять: «соціальний статус» і «соціальна роль».

Соціальний статус людини – її позиція, місце в соціальній системі, пов'язане з приналежністю до певної соціальної групи.

Прикладами соціальних статусів є статус жінки, чоловіка, студента, батька, пасажира, громадянина, президента та ін. Оскільки ми належимо до багатьох соціальних груп, то, відповідно, ми маємо багато статусів. Так, одночасно людина може бути студентом, чоловіком, громадянином України, вірменом за національністю, православним за віросповіданням.

Соціальний статус індивіда характеризується такими моментами:

1. Певними правами й обов'язками, закріпленими або ні в законах.
2. Обсягом влади.
3. Рівнем авторитету, соціального престижу й поваги в очах громадськості.
4. Обсягом і асортиментом споживчих товарів і послуг.

5. Оцінкою тих або інших подій громадського життя.

Виділяють кілька видів соціальних статусів:

1) *за способом одержання:*

- **запропоновані**, які не залежать від власних зусиль людини (наприклад, статус жінки, підлітка, українця). Вони можуть бути вродженими (син дворянина народився дворянином) або потім приписаними (аскриптивними) протягом життя (представник молоді);

- **досягнуті (придбані)**, які отримані завдяки особистим зусиллям даного індивіда (наприклад, студент, президент, батько);

2) *за формою закріплення:*

- **формальні** – мають чіткі права й обов'язки, закріплені в нормативних документах (наприклад, декан, син, студент);

- **неформальні** – закріплені в традиціях, звичаях, суспільній думці. Їхні права й обов'язки менш чіткі, розмиті (друг, земляк).

За значимістю статусу для визначення місця людини в суспільстві виділяють головний і другорядний статуси. **Головний (інтегральний)** – статус, що визначає положення людини в суспільстві в цілому, найбільш характерний для даної людини, з якою її ідентифікують навколишні (Президент України, директор). У різних життєвих ситуаціях при визначенні позиції людини на перше місце можуть виходити різні статуси (на роботі – начальник, у компанії друзів – черговий тамада), тому може виділятися основна загальна ієрархія статусів особистості, що спрацьовує в більшості ситуацій, і специфічна, яка використовується в особливих умовах. Наявність специфічної ієрархії може привести до серйозних колізій: не завжди статус, обумовлений суспільством як головний для даної людини, збігається зі статусом, що, орієнтуючись на загальноприйнятту ієрархію, вважає головним сама людина (фахівець вважає, що для його соціального просування досить професіоналізму, але перешкодою стає його етнічне походження, підприємець вважає, що для потрапляння у вищі верстви необхідний високий дохід, але з'ясовує важливість родоводу)

Основна частина наших взаємодій орієнтована на статус людини.

З поняттям статус пов'язано поняття соціальної ролі. Роль відображає динамічний аспект статусу – це діяльність з реалізації певних прав і обов'язків. Таким чином, якщо людина має статус студента, сина, менеджера, пасажира, то її поведінка на лекції, у родині, на роботі, суспільному транспорті буде різною.

Таким чином, *соціальна роль* – очікувана типова поведінка людини, пов'язана з її соціальним статусом.

Сукупність соціальних ролей, які відповідають певному статусу, називається рольовим набором. Так, статус студента передбачає виконання ним функцій слухача в аудиторії, виконавця лабораторних робіт, старости, практиканта, читача університетської бібліотеки та ін.

Т. Парсонс запропонував п'ять характеристик соціальних ролей:

1. *Емоційність*. Деякі ролі вимагають емоційної стриманості (хірург на операції, військовий під час виконання завдання) у ситуаціях, що звичайно супроводжуються бурхливим проявом почуттів.

2. *Спосіб одержання*. Деякі ролі обумовлені запропонованими статусами (син), інші ролі завойовуються (токарь п'ятого розряду).

3. *Масштаб*. Деякі ролі жорстко обмежені певними аспектами взаємодії людей. Наприклад, ролі лікаря й пацієнта обмежені питаннями, які безпосередньо відносяться до здоров'я пацієнта. Між дитиною й батьками встановлюються відносини більш широкого плану.

4. *Формалізація*. Деякі ролі передбачають взаємодію з людьми відповідно до встановлених правил. Наприклад, лікар зобов'язаний надати невідкладну медичну допомогу своєму пацієнтові.

5. *Мотивація*. Різні ролі обумовлені різними мотивами. Підприємець прагне дістати максимальний прибуток, а вчений прагне до наукової істини, відкриття нового.

Конфлікти в суспільстві в переважній більшості випадків пов'язані із претензією до виконання ролей, пов'язаних з тим або іншим статусом.

Оскільки людина одночасно може мати кілька статусів, з кожним з яких пов'язано виконання кількох ролей, то можуть виникати так звані рольові напруги й рольові конфлікти.

Рольова напруга – це протиріччя між уявленнями людини щодо виконання якоїсь ролі й умовами, в яких їй доводиться цю роль виконувати, або коли особистість повинна виконувати роль, що не відповідає ні її навичкам, ні інтересам, ні внутрішнім установкам. Наприклад, студент прагне підготувати реферат, але бібліотеку закрили на ремонт, або людину змушують голосувати на виборах, а вона цього не хоче.

Ситуація, пов'язана з необхідністю задовольняти суперечливі вимоги однієї, двох або більше ролей, називається **рольовим конфліктом**. Рольові конфлікти можуть бути міжособистісними й внутрішньоособистісними.

Міжособистісні конфлікти мають місце тоді, коли виникають протиріччя між людьми не як індивідуальностями, а як представниками певних ролей. Наприклад, Іванов і Петров можуть конфліктувати не тому, що вони не подобаються один одному, а тому що один мільйонер, а другий – злочинець.

Внутрішньоособистісні конфлікти – це протиріччя всередині однієї особистості, які можуть бути викликані необхідністю одночасно виконувати кілька ролей (міжрольові конфлікти), так і відповідати різним вимогам, пов'язаним з однією й тією ж роллю (внутрішньорольові конфлікти).

Міжрольові конфлікти виникають тоді, коли дві або більше соціальні ролі, які виконує одна людина, містять у собі несумісні обов'язки. Прикладом такого конфлікту може розглядатися ситуація, коли ролі студента, батька й працівника фірми виконує одна особистість. Ці ролі можуть вимагати від особистості бути одночасно на роботі, вдома й в інституті, або виконувати стільки завдань, що на них бракує часу.

Внутрішньорольові конфлікти полягають у суперечливих вимогах, які висуваються до носіїв однієї ролі різними соціальними групами (обов'язки студента на думку студента й викладача, можуть істотно відрізнятися). Наприклад, студент повинен обирати, до якого предмета йому готуватися, прийти до декана, що його викликає, або на лекцію, що проводиться у цей час за розкладом.

Існує кілька способів розв'язання рольових конфліктів і зняття рольових напруг:

1. Вибір головної ролі (людина зважує важливість кожної ролі, які їй необхідно виконувати одночасно).

2. Поділ ролей (людина чітко розділяє місце виконання різних ролей: наприклад, батька в родині й наглядача у в'язниці).

3. Раціоналізація (людина приховує сама від себе реальність рольового конфлікту або напруги шляхом несвідомого пошуку неприємних сторін бажаної, але недосяжної ролі).

4. Регулювання ролей (людина перекладає відповідальність за неякісно зіграну роль на інших).

Як ми вже відзначали вище, соціологію цікавить соціально-типове в особистості. Виділяють такі **типи особистостей**:

1. *Ідеальний* – тип особистості, що виступає ідеалом для членів даного суспільства, до якого вони прагнуть у майбутньому.

2. *Базисний (нормативний)* – тип особистості, що об'єктивно необхідний для оптимального розвитку даного суспільства.

3. *Модальний (реальний)* – тип особистості, що переважає в даному суспільстві (середній американець, студент, лікар). Його характеристики виявляються за допомогою соціологічних досліджень.

Ідеальний, модальний і базисний типи особистостей можуть збігатися або ні.

Якщо проаналізувати історію українського суспільства в 20-му й 21-му сторіччі, то можна виділити такі модальні типи особистості:

1. **Особистість «розчинена» у суспільстві**, не виділяється із системи традиційних суспільних зв'язків, вона засвоїла колективістську ідеологію, у рамках якої окрема людина – лише функціонально певний елемент суспільної системи. Цей тип особистості домінував у СРСР до періоду застою.

2. **Особистість, відчужена від суспільства**, відповідає періоду розпаду тоталітарної ідеології й характеризується подвійною системою цінностей (для зовнішнього й внутрішнього користування).

3. **Амбівалентна особистість**, свідомість якої складається з 2 частин – демократичних цінностей, з одного боку, і тоталітарних орієнтацій – з іншої. Цей тип стає домінуючим з моменту виникнення незалежної української держави

Можна виділити 3 різновиди амбівалентного типу:

- **Конформно-амбівалентний** – характеризується некритичним прийняттям різних соціально-політичних альтернатив, підтримкою рішень, лідерів і організацій, які взаємовиключають один одного;

- **Нігілістично-амбівалентний** – заперечує будь-які альтернативи суспільного розвитку, негативно ставиться до будь-яких організаційних політичних сил;

- **Мозаїчно-амбівалентний** – характеризується суперечливим об'єднанням елементів демократичної свідомості, що формується, і тоталітарних структур, які руйнуються.

Чому важливо вивчати типи особистості. Ті або інші типи особистості складаються під впливом суспільства, а з іншого боку зміни у свідомості, ціннісних

орієнтаціях сприяють становленню нового суспільства, тобто можуть прискорювати або сповільнювати процеси.

Якщо конформно-амбівалентний тип приводить суспільство до авторитарної форми правління, нігілістично-амбівалентний – до бунта, то мозаїчна свідомість здається найбільш гнучкою, здатною до сприйняття демократичних норм.

3. Соціалізація особистості

Соціалізація – це процес розвитку в людині її соціальної природи. **Соціалізація** – це процес засвоєння індивідом протягом життя соціальних норм і культурних цінностей того суспільства, до якого він належить та їх відтворення. Завдяки процесам соціалізації формується й розвивається особистість.

На думку багатьох соціологів, здатність до соціалізації знаходиться в самій людині, при цьому сама соціалізація розуміється як засвоєння накопиченого в суспільстві досвіду. У процесі соціалізації індивід засвоює норми, цінності, знання, уміння. У результаті соціалізації людина здобуває якості, які дозволяють їй діяти в певних умовах місця й часу. Соціалізація є активним двостороннім процесом, тобто людина не просто пасивно здобуває певні риси, але й впливає на навколишнє середовище.

Соціалізація охоплює як цілеспрямований вплив на особистість (виховання), так і стихійні, спонтанні процеси, що впливають на особистість.

Функції соціалізації:

- Для особистості соціалізація забезпечує пристосування до життя в соціумі.
- Для суспільства соціалізація здійснює процес самооновлення, включення в його структуру нових поколінь, спадкоємність культурних традицій.

Прорахунки в соціалізації ведуть до порушення соціального порядку, росту соціальних відхилень.

На сьогоднішній день як у західній, так й у вітчизняній соціології прийнято виділяти два основних етапи соціалізації: **первинну й вторинну**.

Первинна соціалізація – це засвоєння дитиною базового набору ролей, формування соціальних установок, засвоєння основних духовних цінностей, норм поведіння для нормального функціонування в суспільстві, тобто на стадії первинної соціалізації ми вчимося користуватися столовими приладами, їздити в суспі-

льному транспорті, вітатися, відзначати свята, поважати старших, поводитися з ровесниками та ін.

Вторинна соціалізація – це засвоєння додаткових соціальних ролей у процесі життя. Як правило, на етапі вторинної соціалізації відбувається засвоєння професійних ролей, ролі дружини або чоловіка, ролі виборця або політичного діяча та ін.

На кожному з етапів соціалізація здійснюється за такою структурою:

1. **Адаптація** – пристосування до нового або до умов, що змінилися. Людина наслідує правила, дотримання яких вимагає від неї суспільство, хоча внутрішньо може не розуміти їхнього змісту або бути не згодна з ними. Ми підлаштовуємося під розклад уроків, режим роботи, стандарти поведінки...

2. **Інтеріорізація** – засвоєння цінностей, норм, знань нового оточення, включення їх у свій внутрішній світ. Правило, проходячи через самосвідомість, входить у структуру «Я» і стає регулятором поведінки в силу внутрішньої переконаності в справедливості такого порядку речей. У кожного з нас є набір норм, які вкоренилися, закріпилися у свідомості. Більшість із нас свідомо, по внутрішньому переконанню в необхідності такого поводження не ходить оголеним громадськими місцями, не б'ється, не краде, миє руки перед їжею, чистить зуби.

3. **Екстеріорізація** – реалізація засвоєних норм, цінностей, зразків поводження. Екстеріорізація може доповнюватися соціальною активністю, тобто продукування нових норм і цінностей.

Основними **агентами соціалізації** (тими, хто сприяє соціалізації людини) є родина, групи ровесників, інститут освіти (насамперед дитячий садок і школа), засоби масової комунікації (телебачення, книги, інтернет), релігійні інститути (церква). На етапі вторинної соціалізації до них підключаються різні організації й установи (трудові колективи, політичні партії, суспільні об'єднання).

Соціалізація відбувається протягом всього життя, приносячи специфічні дивіденди.

- Вона виступає як певний соціальний капітал, дозволяє людині користуватися певною свободою, вибирати альтернативні лінії поведінки, тому що люди, які її мають, високо цінуються.

- Соціалізація розширює границі активного життя, що сприяє соціальному довголіттю.

Таким чином, особистість – це стійкий комплекс соціальних якостей, властивостей, що здобувають під впливом відповідної культури суспільства й конкретних соціальних груп, до яких належить людина. Особистістю не народжуються, особистістю стають. Соціалізація – це процес засвоєння та відтворення індивідом протягом життя соціальних норм і культурних цінностей того суспільства, до якого він належить. В межах соціології розглядається соціальна структура особистості, яка складається з потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій, мотивів, засвоєних норм поведінки, статусів та відповідних рольових знань і умінь. Вхідження людини в суспільство здійснюється за допомогою соціальних статусів і соціальних ролей. Соціальний статус людини – її позиція, місце в соціальній системі, пов'язане з приналежністю до певної соціальної групи. В першу чергу він характеризується певними правами й обов'язками. Статуси поділяють за способом одержання, за формою закріплення, за важливістю для визначення місця людини в суспільстві. Займаючи конкретний статус, людина виконує відповідну соціальну роль – очікувану типову поведінку, пов'язану з соціальним статусом. Ситуація, пов'язана з необхідністю задовольняти суперечливі вимоги однієї, двох або більше ролей, називається рольовим конфліктом. Переважна більшість конфліктів в суспільстві – це рольові конфлікти.

Матеріал для самостійного вивчення

СОЦІАЛЬНИЙ КОНТРОЛЬ І ПОВЕДІНКА, ЩО ВІДХИЛЯЄТЬСЯ

- 1. Соціальний контроль і соціальні норми.*
- 2. Поняття й види поведінки, що відхиляється.*
- 3. Теорії, що пояснюють причини виникнення девіації.*

1. Соціальний контроль і соціальні норми

Суспільство являє собою історично сформовану сукупність відносин між людьми. Ці відносини (взаємодії) у значній мірі носять стихійний характер, але при цьому не є хаотичними, безладними. У процесі історичного розвитку в соціумі об'єктивно виникають регулятори поведінки, діяльності, соціальних зв'язків і відносин, внаслідок чого суспільство існує й розвивається як цілісна система. Найважливішу роль у підтримці цілісності суспільства виконує *механізм соціаль-*

ного контролю. Жодне суспільство не може обійтися без нього. Навіть невеликій групі людей, що випадково зібралися разом, прийдеться виробити власні механізми контролю, щоб не розпастися в самі найкоротші строки.

Соціальний контроль – сукупність норм і цінностей суспільства, а так само санкції, що застосовуються для їхньої підтримки й здійснення, тобто це зусилля навколишніх, спрямовані на запобігання порушення норм. Соціальний контроль щодо суспільства виконує охоронну й стабілізуючу функцію.

Соціальний контроль являє собою особливий механізм підтримки громадського порядку за допомогою використання владних повноважень і включає такі елементи: 1) *соціальні цінності*; 2) *соціальні норми*; 3) *санкції*; 4) *влада*.

1. **Соціальні цінності** є принциповими, фундаментальними орієнтирами громадського життя. Вони здійснюють саму загальну, стратегічну регуляцію поведінки людей і соціальних груп. Цінності – це загальноприйняті переконання щодо цілей, до яких повинна прагнути людина.

2. **Соціальні норми** – загальнозначущі правила поведінки, які санкціонуються суспільством або соціальною групою. Соціальні норми – це переклад на мову приписань того, що цінується суспільством. Система соціальних норм покликана забезпечити громадський порядок. Норми захищають, підтримують цінності, але може відбутися так, що та сама цінність захищається за допомогою різних норм (цінність дисципліни в школі може підтримуватися нормою тілесних покарань або оцінками за поведінку й нормою виключення зі школи).

За способами створення й засобами охорони їхніх вимог від порушень виділяють:

- *норми права (закони)* – це загальнообов'язкові правила поведінки, які встановлюються або санкціонуються (визнаються) державою (спеціально створеними органами) і охороняються її примусовою силою. Люди, що контролюють їхнє виконання, наділені правом використати владу стосовно порушника;

- *норми моралі* – правила поведінки, які встановлюються в суспільстві відповідно до моральних уявлень людей про добро й зло, справедливість і несправедливість, борг, честь, достоїнство й охороняються силою суспільної думки або внутрішнім переконанням. Вони регулюють міжособистісні відносини. Порушника карають спонтанно. Найбільш значимі моральні норми перетворилися в закони й захищаються додатково владою офіційних органів;

- *норми звичаїв* – це правила поведінки, що склалися в суспільстві за певних умов й у результаті їхнього багаторазового повторення, які ввійшли у звичку людей. Особливість цих норм поведінки полягає в тому, що вони виконуються в силу звички, що стала природною життєвою потребою людини. Як правило, здійснюють регуляцію повсякденних побутових дій. Порушника звичаїв можуть вважати чужоземцем або специфічною людиною, але не стануть називати покидьком або злочинцем (наприклад, недотримання норм гігієни людиною, якщо це не порушує ваші права, викличе непорозуміння, глузування, але не розрив відносин).

3. **Соціальні санкції** – покарання або заохочення, які стимулюють дотримання норм. Санкції здобувають легітимність на основі норм. Санкції із цінностями відповідальні за те, чому люди прагнуть виконувати норми. Таким чином, норми захищені із обох боків – з боку цінностей і з боку санкцій.

Виділяють 4 типи санкцій:

- *Формальні позитивні санкції* – публічне схвалення з боку офіційних організацій (уряду, установи, творчого союзу): урядові нагороди, державні премії й стипендії, подаровані титули, вчені ступені й звання, установлення пам'ятника, вручення почесних грамот, допуск до високих посад і почесних функцій (наприклад, обрання головою правління) та ін.

- *Неформальні позитивні санкції* – публічне схвалення, що не виходить від офіційних організацій: дружня похвала, компліменти, мовчазне визнання, доброзичливе ставлення, оплески, слава, пошана, похвальні відгуки, визнання лідерських або експертних якостей, посмішка та ін.

- *Формальні негативні санкції* – покарання, передбачені юридичними законами, урядовими указами, адміністративними інструкціями, приписаннями, розпорядженнями: позбавлення цивільних прав, тюремне ув'язнення, арешт, звільнення, штраф, конфіскація майна, зниження в посаді, розжалування, скинення із престолу, страта, відлучення від церкви та ін.

- *Неформальні негативні санкції* – покарання, не передбачені офіційними інстанціями: осудження, зауваження, глузування, злий жарт, невтішне прозвисько, зневага, відмова подати руку або підтримувати відносини, розпускання слуху, наклеп, недоброзичливий відгук, скарга, твір памфлету або фейлетону, викривальна стаття та ін.

Від способу застосування санкцій залежить форма контролю:

- Внутрішній (самоконтроль) – застосування санкцій відбувається самою людиною, не вимагає присутності сторонніх осіб і спрямоване на себе;
- Зовнішній контроль – санкції здійснюються ззовні сторонніми особами, організаціями.

4. **Влада** – це здатність досягати бажаних результатів всупереч опору інших.

Влада містить у собі такі елементи:

- 1) право витлумачувати події й висувати метою розвитку;
- 2) особливі позиції в розподілі ресурсів;
- 3) контроль за доступом до інформації як особливого ресурсу;
- 4) можливість диктувати правила діяльності, забороняти ті або інші її види;
- 5) здатність впливати на людей.

Влада реалізується шляхом:

- прямого насильства;
- економічного примусу;
- легітимного панування за допомогою затвердження авторитету.

Авторитет може ґрунтуватися на такому:

- особистих якостях (харизматична влада);
- силі закону (влада права);
- звичаях (традиційна влада).

Соціальний контроль може здійснюватися різними методами:

Формальними – здійснюється організаціями, що стежать за дотриманням формальних норм, у першу чергу, які закріплені законодавчо й регулюють найважливіші сфери життя суспільства. Формальний соціальний контроль здійснюється більшістю соціальних інститутів, але є ті, які були створені саме для його здійснення (поліція, суд, психіатрична лікарня).

Неформальними – припускає неофіційність, здійснюється малими групами, може здійснюватися за допомогою: соціальної винагороди (посмішка, кивок голови, комплімент та ін.), покарання (незадоволений погляд, критичне зауваження, погроза та ін.), переконання.

Т. Парсонс виділяє такі методи соціального контролю:

1. *Ізоляція* – застосовується з метою відлучення порушника норм від інших людей, не передбачає спробу реабілітації (довічне ув'язнення або перебування у психлікарні).

2. *Відокремлення* – обмеження контактів порушника норм із іншими людьми, але не повна ізоляція від суспільства. Це дозволяє порушникові повернутися в суспільство, коли він готовий до дотримання його норм (оформлення в лікарню на певний строк лікування, тимчасова ізоляція).

3. *Реабілітація* – система заходів і процедур, завдяки якій порушник норм без розриву зв'язків із суспільством може підготуватися до повернення до нормального життя й виконання своїх ролей, тобто людина, яка живе в суспільстві, повинна виконувати умови, процедури, заняття, що змінюють її поведінку. Прикладами цього можуть бути участь у суспільстві «анонімних алкоголіків» для людини, що прагне вилікуватися від пияцтва; при порушенні Уставу рядовим продовження служби в «штрафбаті»; при умовному тюремному ув'язненні дотримання правопорушником всіх необхідних контрольних процедур.

2. Поняття й види поведінки, що відхиляється

У більшості випадків члени суспільства слідують як офіційно встановленим, так і фактично сформованим соціальним нормам, що в чималому ступені зберігає його як систему. Залежно від внутрішніх мотивів можна виділити два варіанти нормативної поведінки:

- коли людина слідує певним соціальним нормам, не замислюючись над тим, чи правильні вони, то таку поведінку прийнято називати *конформізмом*, що припускає пасивне прийняття існуючого порядку, відсутність власної позиції, некритичне наслідування будь-якому зразку;

- якщо індивід слідує нормам з метою привести свою поведінку відповідно до вимог більш високого авторитету (Бог, громадськість, батьки, начальник), то це визначається як *підпорядкування*.

З погляду зовнішньої оцінки обидва типи поведінки можна назвати нормативною або конформною поведінкою. У цьому випадку індивід «корпоративний», тобто є «гравцем команди». Нормативна поведінка відображає ефективність процесу соціалізації щодо домінуючих стандартів культури.

Разом з тим у суспільстві також має місце неприйняття й невиконання соціальних норм. Така поведінка індивідів або соціальних груп визначається як неконформна, або ненормативна. Вона може носити позитивний характер, що сприяє встановленню в суспільстві більш прогресивних норм поведінки, діяльності (мис-

тецтво, науково-технічна й соціальна творчість), або мати патологічний, негативний, дисфункціональний характер, що веде до руйнування прогресивних тенденцій. Таку поведінку, діяльність індивідів і соціальних груп прийнято називати власно девіантною (тією, що відхиляється) поведінкою.

Девіантна (та, що відхиляється) **поведінка** (франц. *deviation* від лат. *deviare* – збиватися зі шляху) – вчинок, діяльність суб'єкта, що не відповідає офіційно встановленим або фактично сформованим у даному суспільстві нормам, стереотипам, зразкам, що спричиняє реакцію з боку суспільства, групи.

Можна говорити про девіантність у широкому й вузькому значеннях цього слова.

У широкому змісті термін «**девіантність**» має на увазі будь-яке відхилення від прийнятих у суспільстві соціальних норм, починаючи із самих незначних, наприклад, порушення пропускового режиму в установі, і закінчуючи самими серйозними, типу вбивства.

У вузькому значенні **девіантність** позначає провини, які не схвалюються суспільною думкою, не є протиправними, не підпадають під статтю Кримінального кодексу (наприклад, більш висока заробітна плата дружини оточуючим може здатися ненормальним явищем, тому що чоловік споконвіку вважався головним джерелом сімейних доходів). Для більш серйозних форм порушення фахівці застосовують інші терміни, а саме **делінквентність** і **злочинність** (кримінальне поведіння).

Делінквентна поведінка – сукупність вчинків, які не схвалюються законом, але не підлягають покаранню з погляду Кримінального кодексу. Насамперед, це адміністративні правопорушення: дрібне хуліганство, незначне розкрадання продуктів у магазині з боку покупця, перехід вулиці або паління у неналежному місці та ін.

Злочинна поведінка – це кримінальна карна поведінка. Наприклад, бійка з нанесенням тяжких тілесних ушкоджень, убивство та ін.

Характерна риса девіантної поведінки – **культурний релятивізм**. Це означає, що соціальна норма, прийнята або суспільством, або законодавством, – явище суто відносне. Той самий вчинок може вважатися в одному суспільстві нормальним, в іншому – розглядатися як соціальна патологія. Наприклад, у первісний час канібалізм, убивство старих і дітей, кровозмішення вважалися нормальним явищем, викликаним економічними причинами (дефіцит продуктів

харчування) або соціальним устроєм (дозвіл шлюбу між родичами), але у сучасному суспільстві це вважається девіантною, а у деяких випадках і кримінальною поведінкою. У такий спосіб можна виділити такі складності у визначенні вчинку як девіантного:

- Норми, що визначають наше поведження, згодом міняються (що було нормою раніше, сьогодні – девіація й навпаки), а у суспільстві одночасно живуть представники різних поколінь, що орієнтуються саме на свій досвід (наприклад, одягтися «красиво» з погляду підлітка та його бабусь).

- Існує невизначеність поведінкових очікувань із приводу тих або інших видів поведження. Норми-орієнтації (норми-очікування) чітко несформульовані й можуть трактуватися по-різному (наприклад, приходити на побачення з дівчиною треба із квітами, цукерками або без нічого? Який за ціною та формою подарунок треба дарувати на день народження?).

- Якщо норма чітко і ясно сформульована, може так бути, що немає однозначної згоди з нею різних груп населення (наприклад, перевищення обмеження швидкості у нашій країні у межах 10 км/год, як правило, не карається; заборона на паління у громадських місцях, як правило, не дотримується; податковий кодекс багато підприємців не виконують (подвійна бухгалтерія)).

Можна виділити три основні компоненти девіації:

1. Людина, якій властива певна поведінка.
2. Очікування або норма, що є критерієм оцінки девіантної поведінки.
3. Інша людина, група або організація, що реагує на поведінку девіанта.

Девіація являє собою процес розвитку, у ході якого можна виділити кілька стадій: 1) формування норм; 2) прийняття сутності норм людьми; 3) здійснення девіантного вчинку; 4) визнання вчинку девіантним; 5) визнання людини девіантом; 6) стигмація (навішення «ярлика» девіанта, що здійснюється спеціальними організаціями або неформальними групами); 7) слідства стигмації (вживлення чи ні в образ девіанта й наслідки цього); 8) колективні форми девіантного поведження.

Основні види девіації (у широкому змісті слова).

1. **За характеристиками суб'єкта:** *індивідуальна й групова девіація.*

Підліток, який виріс в інтелігентній родині, але стає наркоманом, тим самим демонструє *індивідуальну девіацію*. У складному суспільстві може існувати безліч девіантних субкультур, норми яких суперечать загальним моральним нормам.

Діти, що виросли у родинх алкоголікв, які згодом стають частиною групи безхатків, де токсикоманія є повсякденним явищем, демонструють *групову девіацію*. Вживання токсичних речовин у цій групі дітей є не протестом проти норм субкультури, а механізмом знаходження статусу всередині групи. Таким чином, існує два чистих типи девіантів: 1) індивідуальні девіанти заперечують норми, які їх оточують, 2) групові девіанти є конформістами в рамках девіантних груп.

2. За ступенем серйозності норм, що порушуються: *первинна і вторинна девіація*.

Первинна – коли поведінка особистості в цілому відповідає нормам, що прийняті у суспільстві, тому незначні відхилення не помічаються, її сприймають як трохи ексцентричну. *Вторинна* – коли порушуються більш важливі норми, поведінка не відповідає ролі, яка виконується, або коли на людину навішують ярлик «девіанта» після його публічної ідентифікації. Часто одиначного девіантного вчинку (гомосексуального полового акта, вживання наркотиків, злочинства та ін.) або навіть підозри у здійсненні такого вчинку буває досить, щоб на людину навісили «ярлик» девіанта. Цей процес навішення ярлика має вкрай важливе значення. Людина, що здійснює первинну девіацію, у цілому підтримує систему соціальних норм і піддається соціальному впливу. Після «таврування» девіантом, людина ізолюється, примикає до групи собі подібних і виключається із суспільства. Девіація стає центральним місцем її життєвої організації.

3. За відношенням до інтересів суспільства: *позитивна і негативна девіація*.

Позитивна девіація – відхилення від норм, які заохочуються у даному суспільстві. Геній, герой, духовний лідер – позитивні девіанти. Хоча позитивна девіація має місце у будь-якому суспільстві, найбільшу увагу соціологів звертає на себе девіація негативна. *Негативна девіація* – поведінка, що засуджується суспільством і спричиняє покарання. Злочинці, наркомани, алкоголіки, повії – негативні девіанти.

4. За типом норм, що порушуються: правових (правопорушення або злочин), моральних (аморальний вчинок), етикет (невихована поведінка), релігійних (гріховний вчинок), естетичних (виродливий).

5. За цільовою спрямованістю: *корисливі, агресивні, ретристські*.

Корисливі вчинки відбуваються з метою особистого або групового збагачення, *агресивні* – з почуття непереборної ворожості, ненависті до представників якої-небудь групи (етнічної, расової, тендерної та ін.), *ретристські* відбуваються з метою повернення раніше існуючого положення речей, відносин (бажаючи запобігти розлученню батьків діти тікають із дому).

6. За рівнем організації: *організовані і неорганізовані.*

7. За спрямованістю: *інтравертивні і екстравертивні.*

Інтровертивні девіантні вчинки спрямовані на самого суб'єкта, що здійснює вчинки, – самогубство, пияцтво, наркоманія. *Екстравертивні девіантні вчинки* спрямовані проти інтересів суспільства, інших людей (убивство, зґвалтування, злочинство).

Українські соціологи Є. Головаха й Н. Паніна розробили власну типологію соціальних відхилень у суспільстві, що включає: 1) психопатологію; 2) девіантну поведінку; 3) соціопатію. Цей розподіл звужує значення терміна «девіантна поведінка» до індивідуальних і свідомих порушень установлених правил.

Психопатологія – це порушення психічних механізмів адаптації до соціальних норм. Її носії – важко хворі люди із психічними й невротичними розладами, які нездатні засвоїти норми або неадекватно реагують на їхній зміст. Психопатології можуть бути як індивідуальні, так і масові. Прикладами масових форм психопатології є паніка, істерія, агресія, що часто виникають у юрбі під час катастроф, війни, коли фізично здорові люди гублять здоровий глузд і «забувають» про норми.

Соціопатії виникають в умовах аномії, тобто ціннісно-нормативного хаосу, коли відсутність норм і соціальні відхилення самі по собі стають правилом буття. Соціопатія є станом масової дезорганізації. Фізично здорові люди гублять звичайні орієнтири, вони перестають ясно усвідомлювати: що добре, а що погано.

3. Теорії, що пояснюють причини виникнення девіації

Пильну увагу вчених викликає питання про причини виникнення девіантної поведінки. Існують три основні підходи, що пояснюють причини виникнення девіації: 1) *біологічний підхід*; 2) *психологічний підхід*; 3) *соціологічний підхід*.

1. Біологічний підхід. Його прихильниками були Ч. Ломброзо й У. Шелдон. Суть цього підходу в тому, що девіантна, зокрема злочинна поведінка, обумовлена

певними фізичними рисами. Наприклад, нижня щелепа, що стирчить вперед, сплющений ніс, рідка борода, знижена чутливість до болю (Ч. Ломброзо), або мезоморфність, тобто будова тіла, що відрізняється силою й стрункістю (У. Шелдон). В останні десятиліття девіантність у руслі даного підходу пояснюється аномаліями статевих хромосом (наявність додаткової хромосоми У).

Біологічні особливості організму, безумовно, впливають на поведінку людини (ріст, зовнішність, наявність фізичних недоліків). Не можна скидати з рахунків і генетичну схильність деяких людей до девіантної поведінки, однак не треба абсолютизувати даний підхід, тим більше, що значна частина злочинів викликана не біологічними, а соціальними причинами (наприклад, «змушена» або корислива злочинність).

2. Психологічний підхід – причину виникнення девіації бачить у психологічних конфліктах, проблемах і травмах, особливо пережитих у дитинстві. Його засновником вважається З. Фрейд. Девіантна поведінка, за З. Фрейдом, виникає у результаті конфлікту між Ego й Id або Superego й Id. Наприклад, злочини виникають у тому випадку, коли Superego – цивілізований самоконтроль індивіда – не може подолати примітивні, деструктивні, жорстокі імпульси Id. Різні імпульси можуть придушуватися, тим самим переходити у несвідомі прошарки психіки.

Очевидно, варто погодитися з тією думкою, що за допомогою аналізу якоїсь однієї психологічної риси, конфлікту або комплексу не можна пояснити сутність (рівень) злочинності або будь-якого іншого виду девіації. Більш імовірно, що й біологічна, і психологічна схильність до девіантної поведінки у деяких випадках, з'єднуючись із певними соціальними умовами, дають відповідний результат.

3. Соціологічний підхід – пояснює виникнення девіації через пошук соціальних і культурних факторів, що впливають на людей.

Теорія аномії (розрегульованності, «безнормія») Е. Дюркгейма – девіація, зокрема самогубства, відбуваються внаслідок порушення або відсутності зрозумілих соціальних норм. Норми управляють поведінкою людей, вони знають чого очікувати від інших і чого чекають від них. Однак під час криз або радикальних соціальних змін, наприклад, у зв'язку зі спадом ділової активності й невтримною ін-

фляцією, люди відчують стан заплутаності й дезорієнтації. Статистичні дані свідчать, що під час несподіваних спадів і підйомів рівень самогубств стає вище звичайного. Дюркгейм вважав, що несподівані занепад і процвітання пов'язані з порушенням «колективного порядку». Соціальні норми руйнуються, люди гублять орієнтири – все це сприяє девіантній поведінці.

Теорія аномії Р. Мертон. На його думку, девіантна поведінка обумовлена аномією як неузгодженістю між проголошеними даною культурою цілями й соціально схвалюваними засобами їхнього досягнення. У рамках своєї концепції Мертон розробив типологію девіантних вчинків (табл. 2.1).

У системі Мертона **конформізм** припускає згоду і з цілями суспільства, і з засобами їхнього досягнення. Наприклад, загально визнаним мірилом успіху в американському суспільстві (а останнім часом також і в українському) вважається досягнення багатства. Соціально схвалювані засоби досягнення цієї мети мають на увазі такі традиційні методи, як одержання гарної освіти, влаштування на роботу й побудову кар'єри. Але далеко не всі люди можуть одержати гарну освіту, кращі фірми приймають на роботу досить обмежену кількість фахівців. Коли люди зіштовхуються з неможливістю досягти фінансового успіху соціально схвалюваними засобами, вони можуть удатися до незаконних способів.

Інновація припускає згоду із цілями суспільства, але заперечує соціально схвалювані засоби їхнього досягнення. Прикладами інновації є шантаж, пограбування, розтрата чужих грошей, шахрайство та ін. Даний вид девіантної поведінки виникає у тому випадку, коли індивід зіштовхується з обмеженим доступом до ресурсів з одного боку, і сильним бажанням виглядати успішним в очах суспільства – з іншого.

Ритуалізм припускає ігнорування цілей даної культури, але згоду (часом доведено до абсурду) використати соціально схвалювані засоби. Прикладом може виступати бюрократ, фанатично відданий своїй справі, що ретельно заповнює бланки, перевіряє їхню відповідність всім інструкціям, регулярно підшиває їх до справи та ін., але не усвідомлює для чого все це робиться.

Ретритизм припускає заперечення як цілей даного суспільства, так і засобів досягнення цих цілей. Інакше кажучи, людина дистанціюється від

суспільства. До цього різновиду девіації можна віднести ченців, пустельників з одного боку, і наркоманів, алкоголіків та самогубців – з іншого.

Бунт також виражається у запереченні й цілей суспільства, й засобів їхнього досягнення. Але на відміну від ретритистів, бунтівники не відходять від суспільства, а намагаються запропонувати йому нові цілі й нові засоби їхнього досягнення. До цього виду девіантів можна віднести реформаторів і революціонерів.

Таблиця 2.1 – Типологія вчинків (за Р. Мертоном)

Спосіб адаптації	Соціально-схвалювані цілі	Соціально-схвалювані засоби	Приклади
Конформізм	+	+	фінансовий успіх, що одержується законними засобами
Інновація	+	–	фінансовий успіх, що одержується незаконними засобами
Ритуалізм	–	+	бюрократ
Ретритизм (втеча від дійсності)	–	–	ченці, пустельники, безхатьки, наркомани, пияки
Бунт	–/+	–/+	реформатори, революціонери

Культурологічні теорії акцентують увагу на аналізі культурних цінностей. З погляду цих теорій, девіація має місце тоді, коли індивід ідентифікує себе із субкультурою, норми якої суперечать нормам домінуючої культури. Ідентифікація із субкультурою відбувається у ході спілкування з носіями цієї культури. Важливу функцію виконують не контакти з безособовими організаціями або інститутами (законодавчими органами, церквою та ін.), а повсякденне спілкування – у школі, вдома, «на вулиці». На інтенсивність засвоєння людиною девіантних цінностей впливають частота контактів з девіантами, а також їхня кількість і тривалість. Важливу функцію виконує й вік: чим людина молодше, тим з більшою готовністю вона засвоює зразки поведінки, що нав'язуються іншими.

Розглянуті теорії засновані, головним чином, на аналізі соціальних і культурних факторів, що сприяють девіації. У наступному ряду соціологічних теорій основну увагу звертають на тих, хто оцінює людину з погляду девіації, яким чином формується ставлення до людей як до девіантів, а також на те, як поведуться з індивідом, якому приклеєний ярлик девіанта.

Теорія стигмації (таврування). Основним положенням тут є теза, відповідно до якої девіантність не є властивістю, внутрішньо притаманною якому-небудь соціальному поведженню, а є наслідком соціальної оцінки (стигматизації) певної поведінки як девіантної. Девіація розуміється як здатністю впливових груп суспільства нав'язувати іншим верствам певні стандарти, ставити клеймо девіантів на поведженні менш захищених груп. З людиною можуть поводитися так, начебто вона порушила правило, навіть якщо вона цього не робила, тільки тому, що інші стверджують, що вона це зробила. Так вчиняли з неграми в Америці. Вони піддавалися переслідуванню й іноді лінчуванню за неправдивими обвинуваченнями у зґвалтуванні білих жінок. Під час Хрестового походу проти алкоголізму – сухого закону – створювалася нова система правил і нові девіанти.

Аналіз причин девіантної поведінки спрямований у цьому випадку на вивчення процесів, явищ і факторів, що визначають або впливають на приписування статусу девіантності поведінки й статусу девіанта індивідам, тобто дослідженням того, яким чином формується відношення до людей як до девіантів.

Конфліктологічний підхід. За цією теорією нікому не цікаво, чому люди порушують закони, а займається аналізом сутності самої законодавчої системи. З даної точки зору, закони й діяльність правоохоронних органів – це знаряддя, що правлячі класи, які володіють засобами виробництва, використовують проти тих, хто позбавлений їх. Більше того, прихильники цієї теорії розглядають девіантів не як порушників загальноприйнятих правил, а скоріше як бунтарів, що виступають проти капіталістичного суспільства, яке прагне «ізолювати й помістити у психіатричні лікарні, в'язниці й колонії для неповнолітніх безліч своїх членів, які нібито потребують контролю».

Новітні теорії набагато критичніші існуючому соціальному устрою, вони доводять необхідність виправлення не окремих людей, а всього суспільства.

Таким чином соціальний контроль є механізмом реагування з боку оточення, суспільства, індивіда на девіантні вчинки, і паралельно – системою профілактики соціальних відхилень. Він виконує функцію саморегуляції суспільства та захисту існуючих соціальних структур.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 2.1

У таблиці поміщені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
Статус		1. Статус, в якому людина народжена або який здобуває залежно від обставин
Роль		2. Соціальний стан людини в суспільстві
Головний статус		3. Ситуація, пов'язана з необхідністю задовольняти суперечливим вимогам однієї або декількох соціальних ролей
Статусний набір		4. Сукупність всіх статусів даного індивіда
Запропонований статус		5. Сукупність соціальних ролей, що відповідають соціальному статусу
Придбаний статус		6. Внутрішній побудник індивіда до дії
Рольовий конфлікт		7. Найбільш характерний для індивіда статус, за яким його виділяють навколишні або з яким вони ототожнюють його
Мотив		8. Зовнішній побудник індивіда до дії
Стимул		9. Статус, що одержує людина завдяки власним зусиллям, бажанню, вільному вибору
Рольовий набір		10. Динамічна характеристика статусу

Завдання 2.2

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені запитання.

<i>№</i>	<i>Запитання</i>	<i>Відповідь</i>	
		<i>Так</i>	<i>Ні</i>
1.	Одна людина має багато статусів?		
2.	Девіантна поведінка завжди є злочинною?		
3.	Один статус включає тільки одну роль?		
4.	Соціальна роль – це модель поведінки, орієнтована на даний статус?		
5.	Існує позитивна девіація?		
6.	Соціалізація властива не тільки людині, але й тварині?		
7.	Соціалізація закінчується в зрілих літах?		
8.	Соціалізація включає засвоєння соціальних ролей?		
9.	Дитина – це особистість?		
10.	Агенти первинної соціалізації – це установи й підприємства?		

Завдання 2.3

Наприкінці 60-х років ХХ століття в Америці вийшла книга, що наробила шуму Д. Моррिसа «Гола мавпа», в якій автор пише: «За фасадами сучасного міського життя та ж стара гола мавпа. Змінилися тільки назви: замість «полювання» ми говоримо «робота», замість «гнізда» – «будинок», замість «спарювання» – «одруження», замість «самки» – «дружина». Біологічна природа тварини формує соціальну структуру цивілізації, а не навпаки».

Чи згодні ви із цією точкою зору? Що ж переважає у людині: біологічне чи соціальне? Аргументуйте свою відповідь.

Завдання 2.4

Людина, що живе у суспільстві, належить одночасно до безлічі соціальних груп. У кожній з них вона має певний статус. Сукупність всіх статусів, що має одна людина, називається статусним набором. *Опишіть свій статусний набір (10-15 статусів). Які статуси в ньому є запропонованими, а які – досягнутими? Визначте свій головний статус. Поясніть, чому ви так вважаєте?*

Завдання 2.5

Розподіліть наведені потреби за групами відповідно до теорії А. Маслоу (заповніть таблицю): потреба у розвитку особистості; потреба у подиху; потреба у творчому самовираженні; потреба у знанні; потреба у визнанні; потреба у безпеці існування; потреба у турботі, опіці; потреба у впевненості в завтрашньому дні; потреба у реалізації здатностей; потреба у розумінні; потреба у повазі; потреба в їжі; потреба у кар'єрному рості; потреба у житлі; потреба у стабільності умов життя; потреба у компетентності; потреба у статусі; потреба в одязі; потреба у спілкуванні.

Фізіологічні потреби	
Потреби безпеки й стабільності життя	
Соціальні потреби або потреби в приналежності й любові	
Потреби престижу	
Духовні потреби	

Завдання 2.6

Розподіліть наведені цінності на дві групи – цінності-цілі й цінності-засоби (заповніть таблицю): активна життєва позиція, здоров'я, щасливе сімейне життя, сімейне благополуччя, згода у суспільстві, вірні друзі, свобода, краса, вихованість, толерантність, творчість, освіченість, акуратність, самореалізація, істина, цікава робота, любов, раціоналізм, відповідальність, самостійність, суспільне визнання, соціальна справедливість, життєва мудрість.

<u>Цінності – цілі</u>	<u>Цінності – засоби</u>

Завдання 2.7

Вам відомо, що існують різні типи санкцій. Опишіть ті, які можуть бути застосовані у відповідь на девіантну поведінку студента. Подайте їх у вигляді таблиці:

	Формальні санкції	Неформальні санкції
Позитивні	1. 2. 3.	1. 2. 3.
Негативні	1. 2. 3.	1. 2. 3.

Завдання 2.8

Приведіть п'ять прикладів ситуацій, які демонструють існуючі складності при визначенні вчинку як девіантного.

Завдання 2.9

Подумайте, чи є взаємозв'язок між типом норм, що порушують, і реакцією на це суспільства. Наведіть приклади, що ілюструють виявлені закономірності.

Тема 3. СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА І СОЦІАЛЬНА СТРАТИФІКАЦІЯ

1. *Поняття «соціальна спільність» і «соціальна група».*
2. *Соціальна структура суспільства.*
3. *Сутність та історичні типи соціальної стратифікації.*
4. *Соціальна мобільність, види мобільності.*

1. Поняття «соціальна спільність» і «соціальна група»

Поняття «соціальна спільність» і «соціальна група» є ключовим у соціології, оскільки як саме дані об'єднання людей, з одного боку, виступають основними суб'єктами соціальної дії, а з іншого боку, опосередковують взаємодію людини і суспільства. Під суспільством у соціології розуміють історично сформований тип соціальної організації, соціальних зв'язків і відносин між людьми. Відносини людей у межах суспільства відбуваються у соціальних спільностях та соціальних групах, тому соціологи називають групи «фундаментом» людського суспільства.

У соціології розмежовують поняття «соціальна група» і «соціальна спільність». *Соціальна спільність* – сукупність причетних за однією або кількома ознаками (походження, сфера діяльності, місце проживання, спільні цілі, завдання тощо) та об'єднаних соціальними зв'язками індивідів. У цьому визначенні слід підкреслити ряд моментів: соціальні спільності не є умоглядними абстракціями, вони існують реально; соціальні спільності самі є джерелом свого розвитку, саморуху.

Виділяють основні види соціальних спільностей:

1. **Агрегація** – сукупність індивідів, що знаходяться в одному і тому ж місці в один і той же час (черга, пасажери в транспорті);

2. **Квазігрупа:**

а) *натовп* – внутрішньо неорганізована сукупність індивідів, що володіють просторовою близькістю, спільними зовнішніми стимулами та емоційної спільністю (перехожі, що спостерігають за наслідками дорожньо-транспортної пригоди);

б) *аудиторія* – сукупність індивідів, пов'язаних з комунікатором з метою отримання інформації або емоцій (глядачі в кінотеатрі, лекторії, консерваторії);

в) *соціальні кола* – це соціальні спільності, які створюються з метою обміну інформацією між їх членами;

Польський соціолог Я. Щепанський виділяє такі різновиди соціальних кіл: **контактні** – спільності, постійно зустрічаються на основі тих чи інших умов (інтерес до спортивних змагань, видам спорту та ін.); **професійні** – які збираються для обміну інформацією виключно за професійною ознакою; **статусні** – утворюються з приводу обміну інформацією між людьми з однаковим соціальним статусом (аристократичні кола, жіночі або чоловічі кола та ін.); **дружні** – засновані на спільному проведенні будь-яких заходів (компанії, групи друзів).

На закінчення відзначимо, що квазігрупи являють собою деякі перехідні утворення, які з придбанням ними таких ознак, як організованість, стійкість і структурованість, перетворюються на соціальну групу.

2. Соціальна група – сукупність індивідів, що взаємодіють один з одним на основі очікувань кожного члена групи щодо інших, які усвідомлюють свою приналежність до даної групи і визнаються членами даної групи з точки зору інших.

Таблиця 3.1 – Порівняльна характеристика соціальної групи та агрегації і квазігрупи

Соціальна група	Агрегація, квазігрупа
1. Характеризується стійкою взаємодією, стабільністю існування у просторі та часі	Носить ситуативний характер
2. Володіє певним ступенем згуртованості	Являє собою безструктурне утворення
3. Характеризується однорідністю складу	Властива різнорідність складу
4. Входить у більш широкі спільноти як структурний елемент	Не здатні виступати у складі більш широких спільностей як їх структурні одиниці
5. Володіє високим рівнем соціального контролю	Володіє низьким рівнем соціального контролю

Таким чином, соціальні групи є фундаментом суспільства. Соціальні групи класифікують за різними ознаками:

За характером зв'язків індивіда з групою відокремлюють:

1. Групи членства – будь-яка група, членом якої є індивід.

2. Референтна група – це та група, цінності якої є важливими для індивіда, з якою він порівнює себе як з еталоном. Наприклад, підлітки орієнтуються на

стиль життя своїх кумирів, робітник організації, який бажає зробити кар'єру, – на поведінку вищого керівництва.

Залежно від розміру групи і характеру взаємодії її членів відокремлюють:

1. Малі групи – це малочислені (від двох до декількох десятків осіб) соціальні групи, члени яких знаходяться у безпосередньому стійкому особистому спілкуванні (сім'я, студентська група, бригада, дружня компанія та ін.).

2. Великі групи – це численні групи людей, розпорошені на великому просторі, які характеризуються опосередкованою солідарною взаємодією (класові, територіальні, національні спільноти).

Малі групи, у свою чергу, бувають *первинні і вторинні*.

Первинні групи характеризуються інтимністю спілкування, мета їх створення – спілкування як таке (сім'я, друзі). **Вторинні** характеризуються формальністю контактів (навчальна група, трудовий колектив), вони створюються для досягнення інструментальних цілей (отримання освіти, прибутку тощо).

За характером властивостей індивідів, що входять до групи, відокремлюють такі види великих груп: соціально-демографічні, соціально-поселенські, соціально-етнічні, соціально-професійні, соціально-класові тощо.

На відміну від малих і середніх груп, великі характеризуються:

- великою кількістю членів,
- відсутністю обов'язкових особистих контактів;
- відсутністю чи відносно невеликим ступенем згуртованості та організованості.

Залежно від способу організації та регулювання взаємодії виділяють формальні і неформальні.

1. Формальна група – це група, що володіє юридичним статусом, взаємодія в якій регулюється системою формалізованих норм, правил, законів. Ці групи мають свідомо поставлену мету, нормативно закріплену ієрархічну структуру і діють згідно з адміністративно встановленим порядком (організації, підприємства та ін.).

2. Неформальна група виникає стихійно, на основі спільних поглядів, інтересів і міжособистісних взаємодій. Вона позбавлена офіційної регламентації та юридичного статусу. На чолі таких груп зазвичай стоять неформальні лідери. Прикладами можуть служити дружні компанії, об'єднання неформалів серед молоді, любителі рок-музики тощо.

Залежно від приналежності до груп індивідів виділяють *інгрупи* і *аутгрупи*.

1. Інгрупа – це група, до якої індивід відчуває безпосередню приналежність і ідентифікує її як «моя», «наша» (наприклад, «моя сім'я», «мій клас», «моя компанія» та ін.).

2. Аутгрупа – це група, до якої даний індивід не належить і тому оцінює її як «чужу», не своє (інші сім'ї, інша релігійна група, інший етнос тощо).

3. Соціальна структура суспільства

Structura (лат.) – будова, розміщення, порядок. Під структурою розуміється сукупність функціонально пов'язаних між собою елементів, зв'язків і залежностей, які складають внутрішній устрій об'єкта. Структуру об'єкта характеризують:

- кількість компонентів;
- порядок їх розташування;
- характер залежності між ними.

Таке розуміння цієї категорії достатньо виправдано і при вивченні соціальної структури.

У теоретичній соціології набули розвитку дві основні моделі соціальної структури:

1. Ціннісно-нормативна модель найбільш яскраво показана школою структурного функціоналізму. Суспільне життя функціоналісти розглядають як велику кількість взаємодій між людьми та групами, і переплетіння цих взаємодій. Для того щоб проаналізувати їх, необхідно знайти у цій неймовірно рухливій соціальній системі якісь сталі елементи. Сукупність цих сталих елементів і утворює структуру.

У ціннісно-нормативній моделі соціальна структура вважається надіндивідуальним утворенням, яке забезпечує порядок у суспільстві і окреслює рамки для особистого життя людей. Як елементи структури суспільства розглядають не індивідів, а соціальні позиції – *соціальні статуси*, пов'язані з ними *соціальні ролі*, *соціальні норми і цінності*, згідно з якими відбувається програвання соціальних ролей.

2. Категоріальні моделі як основні компоненти соціальної структури відокремлюють великі групи людей, що мають схожі риси. Це п'ять основних видів великих соціальних груп, які формують підструктури суспільства:

• **Соціально-професійна структура суспільства** – це сукупність соціальних груп, що виділяються за характером та змістом праці і супутніми ознаками.

Перш за все, мова йде про професійні і посадові групи. *Професійна група* – велика соціальна група, яка об'єднує людей за спільним родом діяльності, який пов'язаний з суспільним поділом праці. Професійні групи утворюють, наприклад, юристи, лікарі, інженери, водії, продавці тощо.

Посади формуються у межах однієї професійної групи (наприклад, серед медичних працівників існує розподіл на санітарок, медсестер, лікарів, завідуючих відділенням, головних лікарів тощо) і відрізняються за обсягом владних повноважень, наявністю управлінських функцій, рівнем знань і кваліфікації.

Набір, кількість і чисельність соціально-професійних груп змінюються з часом. Напрямок змін визначається індустріально-технічним і соціально-економічним рівнем розвитку суспільства.

• **Соціально-демографічна структура** – сукупність соціальних груп, які відрізняються за віком, статтю, сімейним станом, наявністю дітей і міграційним статусом. Все населення України становить 42953889 осіб станом на 1 грудня 2014 року (за даними Держкомстату) і займає 30 місце у світі за чисельністю населення.

За віком виділяються:

- діти і підлітки;
- молодь;
- зріле населення;
- люди похилого віку;
- старі люди.

За статтю виділяються:

- жінки (54 % населення України у 2014 році за даними Держкомстату);
- чоловіки (46 %).

За сімейним станом виділяються:

- ніколи не були одружені;
- одружені;
- розлучені;
- вдовці.

За наявністю дітей виділяються:

- бездітні;
- одnodітні;
- малодітні;
- багатодітні.

За міграційним статусом виділяють:

– емігрантів – людей, що виїхали до іншої країни, та іммігрантів – людей, що в'їхали в країну;

– сільських і міських мігрантів; важливе значення має міграція населення «село-місто», але з розвитком урбанізації підвищується роль міграції «місто-місто»;

– трудових, навчальних мігрантів та ін. – залежно від мети виїзду.

• **Соціально-територіальна структура** – сукупність соціальних груп, що відрізняються типом поселення, в якому мешкають, і типом регіону.

За типом поселення виділяють:

– міське населення (69 % від усього населення України у 2014 році згідно з даними Держкомстату);

– сільське населення (31 %).

У 2014 р. в Україні нараховувалося 460 міст, з них 5 – з населенням більше 1 млн. осіб, 46 великих, з населенням більше 100 тис. осіб, 885 селищ міського типу, 28397 сіл.

За типом регіону в Україні виділяють жителів східного, західного, південного, північного і центрального регіонів.

• **Соціально-етнічна структура** – сукупність етнічних груп, що населяють країну.

На даний момент на території України проживають представники більше ніж 130 етнічних груп. За національним складом Україна відноситься до мононаціональних держав. Українці становлять абсолютну більшість населення України. Більшість українців проживає на своїх етнічних землях, де сформувався український народ. На цих землях українці завжди мали чисельну перевагу над іншими національними та етнічними групами.

- **Соціально-класова структура** – сукупність соціальних груп, що відрізняються рангом у соціальній ієрархії. Соціально-класова структура складається з класів і соціальних прошарків, що існують у межах класів.

Зазначені види структур не є вичерпними, до них можна приєднати й інші: освітню, релігійну, політичну тощо. У реальному суспільстві всі ці структури існують взаємозалежно. Кожен індивід належить до якоїсь професійної групи, має стать, вік, етнічну і класову приналежність, мешкає в якомусь регіоні і типі поселення, тобто всі види соціальних структур накладаються і створюють структуру суспільства.

Таким чином, у **категоріальній моделі** соціальна структура розглядається як сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп та відносин між ними.

Об'єднуючи висновки двох моделей, ми можемо визначити соціальну структуру як сукупність елементів суспільства: статусів, ролей, груп, організацій, соціальних інститутів, та зв'язки і взаємовідношення між ними.

3. Сутність та історичні типи соціальної стратифікації

Суспільство складається з великої кількості соціальних груп. Частина з цих груп розташовується в одній площині, тобто на одному рівні, інша частина розташовується на різних рівнях або напластовується одна на одну, тобто суспільство являє собою не плоске утворення, а чимось нагадує пиріг на кшталт «Наполеону». На горі соціальної ієрархії знаходяться привілейовані прошарки, а внизу – найбільш знедолені. Цей феномен у соціології отримав назву «соціальна стратифікація».

Соціальна стратифікація (від лат. *stratum* – прошарок) нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів. Соціальною стратифікацією називають як процес розшарування, так і результат цього процесу.

У соціології існують різні методологічні підходи до аналізу сутності, витоків і перспектив розвитку соціальної стратифікації.

Таблиця 3.2 – Методологічні підходи до аналізу соціальної стратифікації

Функціональний підхід	Конфліктний підхід	Еволюційний підхід
1. Стратифікація природна, необхідна, неминуча, тому що вона пов'язана з різноманіттям потреб, функцій і соціальних ролей	1. Стратифікація не є необхідною і неминучою. Вона виникає із конфлікту груп	1. Стратифікація не завжди є необхідною і корисною. Вона виникає не тільки в силу природних потреб, а й на основі конфлікту, що обумовлюється розподілом додаткового продукту.
2. Винагорода відбувається відповідно до ролі, тому є справедливою	2. Винагорода несправедлива, вона визначається інтересами груп, що мають владу	2. Винагорода може бути і справедливою, і несправедливою
3. Стратифікація забезпечує оптимальне функціонування суспільства	3. Стратифікація перешкоджає нормальному функціонуванню суспільства	3. Стратифікація може сприяти, а може перешкоджати розвитку суспільства

Розподіл на прошарки відбувається за відношенням до основних ресурсів, які називають **критеріями соціальної стратифікації**, серед них:

1. *Власність та доходи* – соціальні прошарки відрізняються один від одного, перш за все, обсягами власності, якою володіють, і прибутків, що отримують. Даний критерій є універсальним і зручним, тому що власність (нерухомість, автомобілі, картини тощо), якою володіє індивід, можна оцінити у грошовому еквіваленті.

2. *Влада* – це здатність індивіда впливати на інших і примушувати їх виконувати якісь дії. Обсяги влади індивіда визначають через кількість підлеглих, для яких є обов'язковими рішення даного індивіда.

3. *Престиж* – висока оцінка людини, що обумовлюється повагою до його статусу. Зараз це у першу чергу пов'язано з професійною діяльністю. У цілому в світі найбільший престиж мають професії, пов'язані з кваліфікованою розумовою працею, найменшим – з ручною, некваліфікованою, фізичною працею. Так, за результатами соціологічного дослідження, проведеного в Україні у 2014 році, найбільш престижними професіями респонденти назвали програміста, бізнесмена, лікаря, керівника, найменш – робітничі професії (сантехнік, токар), водій, працівник сфери послуг (перукар, офіціант).

4. *Освіта* – даний критерій стратифікації був визначений останнім часом, пов'язано це з тим, що функція освіти у сучасному світі зростає, за допомогою освіти можна отримати доступ до трьох попередніх ресурсів.

Для того щоб більш наочно відобразити соціальну нерівність у суспільстві, використовують графічну модель поділу населення на соціальні верстви, яка носить назву *профіль соціальної стратифікації*. Сучасне західне суспільство має форму ромба, у той час як українське суспільство схоже на неправильну піраміду (рис. 3.1).

Профіль чітко відображає той факт, що більшість членів західного суспільства концентрується у середині соціальної ієрархії, в той час як у українському суспільстві – більшість сконцентровано ближче до нижньої частини ієрархії. Тому для України характерна різка **поляризація суспільства** (тобто значне розходження у доходах і рівні життя «багатих» і «бідних») а також нечисленний середній клас.

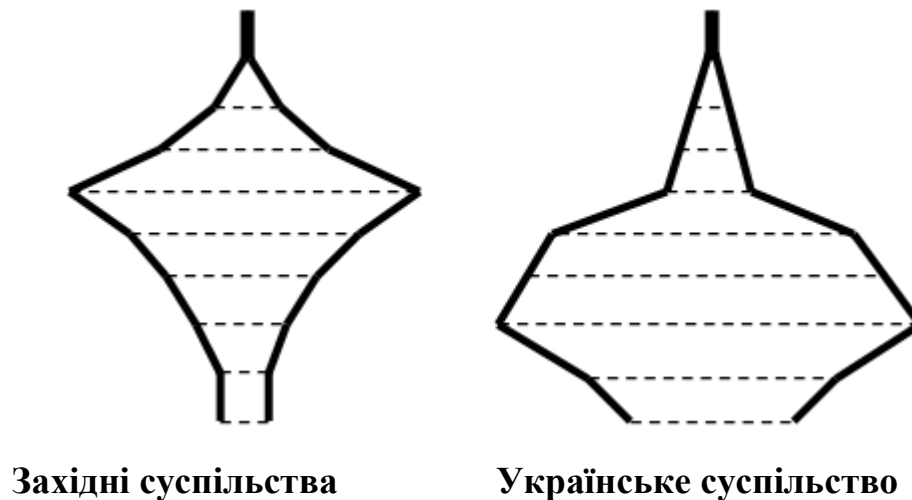

Рисунок 3.1 – Профілі соціальної стратифікації західного та українського суспільств

Соціальна стратифікація існувала у різних типах суспільства, у кожному з яких вона мала свої специфічні риси, але всі прояви можна об'єднати у дві *основні форми стратифікації*: закриту і відкриту.

Закрита стратифікація характеризується наявністю чітких границь між прошарками і заборонаю на перетин цих границь. Людина, що народилася у суспільстві з закритою формою стратифікації, була змушена провести все життя у межах тієї страти, до якої належала за фактом народження, і померти в ній же. Прикладом закритої стратифікації є розподіл суспільства на касти та стани.

Відкрита стратифікація характеризується більш тонкими перегородками між стратами, через які індивід може потрапити до іншого прошарку завдяки власним зусиллям або волею випадку. Прикладом відкритої стратифікації є розподіл суспільства на класи.

Розвиток людства супроводжувався змінами, що відбувалися у системах соціальної стратифікації. У чистому вигляді виділяють чотири основні історичні типи соціальної стратифікації:

1. Рабство – найбільш суворий прояв соціальної нерівності, при якому одна людина в прямому сенсі цього слова є власністю іншої людини. Ставлення до рабів відрізнялося від суспільства до суспільства. В одних суспільствах до рабів ставилися як до прислуги, їм довіряли таку відповідальну справу як виховання дітей, в інших – рабів використовували виключно для виконання важкої фізичної праці на плантаціях. Права рабовласників також відрізнялися: в окремих суспільствах власник міг безкарно вбити раба, в інших це заборонялося. У будь-якому випадку рабство довело свою економічну неефективність і було знищено.

2. Каста – закрита група, приналежність до якої визначається народженням індивіда, кожна каста має свою роль, права і обов'язки, перехід з однієї касты до іншої заборонений. Кастова система існувала у Індії і Пакистані. Особливістю кастової системи була ендогамія (тобто заборона шлюбу між представниками різних каст). У даний час де-юре вона знищена, але де-факто окремі прояви ще зберігаються. Кастова система спирається на індуську релігію, в основі якої полягає ідея реінкарнації. Тобто з точки зору індуїзму протягом цього життя людина повинна виконувати ту функцію, яка їй надана: брамини – правити суспільством; кшатрії – захищати населення від зовнішнього ворога; вайшії – забезпечувати суспільство всім необхідним за допомогою торгівлі; шудри – виробляти все необхідне. Якщо у цьому житті людина добре виконає свою роль, то у наступному – вона потрапить до більш високої касты.

3. Стан – соціальна група, права і обов'язки якої закріплені юридичними законами, релігійною доктриною, традиціями суспільства і передаються у спадок. Класичним взірцем станової організації суспільства була Середньовічна Європа, де існували три основні стани: дворянство, духовенство і селянство. У Росії наприкінці 18 ст. закріпилося п'ять основних станів: дворянство, духовенство, купе-

цтво, міщанство (середні міські верстви) і селянство. Кожен стан включав в себе прошарки, ранги, рівні, чини. Переміщення між станами відбувалося дуже рідко. Характерна риса станів – наявність соціальних символів і знаків: титулів, мундирів, орденів, звань. Дворянство як вищий стан мало спеціальні символи, які підкреслювали його привілейоване становище.

4. Класи – широкі соціальні угруповання людей, що мають схожі економічні ресурси, і, як наслідок, спільні політичні погляди, стилі життя, цінності і уподобання. Класи принципово відрізняються від попередніх стратифікаційних систем. Необхідно назвати чотири основні відмінності, що відрізняють класи від інших історичних типів стратифікації:

1. Класи виступають суто економічним утворенням, тобто приналежність індивіда до класу визначається його матеріальним становищем, обсягом економічних ресурсів, яким володіє індивід. Якщо змінюється економічне становище індивіда, він переходить до іншого класу. Інші типи стратифікації спираються на неекономічні чинники (вплив релігії тощо).

2. На відміну від інших типів класи не спираються на силу релігії чи закону, тобто вони є більш плінними.

3. Індивід може потрапити до того чи іншого класу завдяки своїм зусиллям (чи бездіяльності), а не лише отримати класовий статус при народженні.

4. Відносини між класами носять безособовий характер, у той час як в усіх інших системах завжди присутні особисті відносини між, наприклад, кріпаком і феодалом, рабом і власником. Класові системи функціонують через широкомасштабні зв'язки імперсонального характеру, особливо яскраво це проявляється в епоху відмежування таких функцій капіталу, як власність і управління. Коли компаніями керують наймані управлінці, а володіють групи акціонерів, робітники можуть не мати уяви про власника.

Концепт «соціальний клас» був введений у науковий обіг на початку 19 ст. французькими істориками Тьєрі і Гізо, які вкладали в нього, перш за все, політичний зміст. Дійсно активний вжиток цього терміну розпочався з К. Маркса. У сучасній соціології відсутня універсальна інтерпретація терміну, можна говорити про декілька основних підходів до аналізу феномену. Зупинимося на двох основних підходах, а саме: марксистському і градаційному.

1. Марксистська традиція класового аналізу. К. Маркс основною класоутворюючою ознакою вважав наявність власності на засоби виробництва. За цією ознакою він розбивав будь-яке суспільство на два основних класи – клас, що володіє власністю на засоби виробництва, і клас, що не володіє ними. Конкретні прояви цих двох класів змінюються залежно від суспільства. У рабовласницькому суспільстві існують класи рабів і рабовласників, у феодальному – кріпаків і феодалів, у капіталістичному – робочих і капіталістів. Маркс визнавав існування інших великих соціальних груп, наприклад, у капіталістичному суспільстві – це селянство і дрібна буржуазія, але, на його погляд, ці пережитки докапіталістичної економіки зникають у ході розвитку капіталістичної системи.

Класи-власники одночасно виступають правлячими, непродуктивними і експлуаторськими, тобто вони привласнюють додатковий продукт, який був вироблений іншими. Клас, що позбавлений власності, підлягає експлуатації, ним управляють і він є продуктивним.

У марксистській концепції класи були дещо більшим, ніж просто способом опису економічного положення соціальних груп. Маркс розглядав класи не лише як зручну аналітичну модель, а й як реальні соціальні сили, що здатні змінювати суспільство.

Хоча економічний підхід Маркса підкреслює первинне значення об'єктивних характеристик, серйозна увага приділяється суб'єктивним аспектам функціонування класів, а саме класовій свідомості. Маркс відрізняв «клас в собі» – тобто клас, який не усвідомив своїх інтересів, і «клас для себе» – клас з розвинутою класовою свідомістю, який чітко розуміє власні інтереси і бачить методи боротьби за їх відстоювання.

Маркс не дав чіткого визначення класів, тому багато вчених, які вважали себе його послідовниками, намагалися закрити цю прогалину. У радянському суспільствознавстві отримало розповсюдження і широкий вжиток таке визначення: «Класами називають великі групи людей, що відрізняються їх місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва за їх відношенням до засобів виробництва (більшою мірою закріпленою і оформленою у законах), їх роллю в суспільній організації праці, а отже, засобами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони розпоряджаються».

Пізніше спробу вдосконалення марксистської класової схеми зробив Ерік Райт, ця теорія отримала назву **неомарксизму**. Це було пов'язано з намаганням вписати у схему численну групу менеджерів, яка виникла внаслідок відокремлення таких функцій капіталу як власність і управління. У межах класичної марксистської концепції менеджери потрапляють до робітничого класу, хоча доходи цієї групи, місце у системі організації виробництва і, як наслідок, стиль життя суттєво відрізняються від пролетарського. Ерік Райт окрім власності на засоби виробництва, запропонував ще один критерій класоутворення – наявність управлінських функцій, у результаті чого він відокремив не два, а чотири класи (рис. 3.2):

- буржуазія, яка має засоби виробництва і виконує управлінські функції;
- робочий клас, який не має ні першого, ані другого;
- менеджери, які мають управлінські функції, але позбавлені засобів виробництва;
- дрібна буржуазія, яка має засоби виробництва, але позбавлена управлінських функцій.

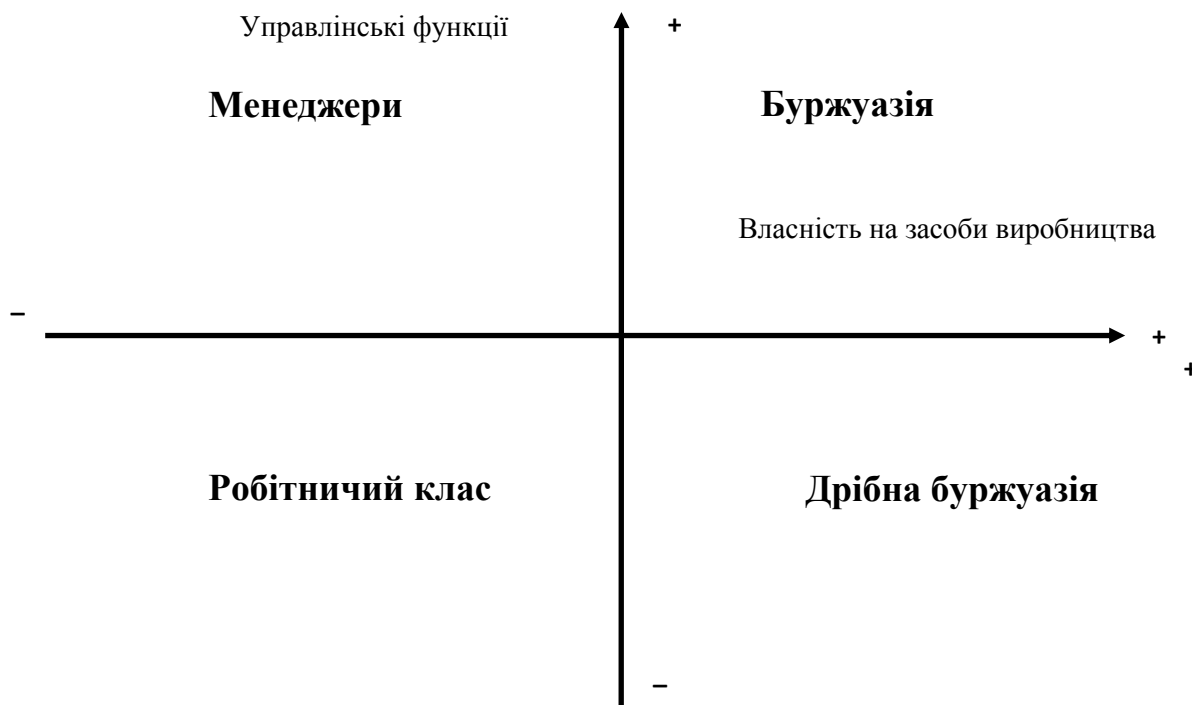

Рисунок 3.2 – Класова концепція Е. Райта

2. Градаційний підхід враховує не один, а декілька критеріїв класоутворення (рід діяльності, джерело і розмір доходів, рівень освіти, стиль життя, тип помешкання, район проживання і та ін.). У межах цього підходу частіше виділяється три класи (вищий, середній і нижчий), кожен з яких складається з декількох прошарків. Виник даний підхід у США і досі є популярним, тому надамо дані з розподілу населення за класами у сучасному американському суспільстві.

Вищий клас. До цього класу належать люди та сім'ї, які зосередили у своїх руках контроль над основними соціальними ресурсами: землею, засобами виробництва, фінансами, політичними та інформаційними сферами. Ось чому до класу може належати земельна аристократія (у країнах, де є залишки феодальної системи, наприклад, у сучасній Великій Британії), підприємці, які керують великим бізнесом, власники крупних компаній, виробництв, у тому числі магнати медіа, шоу-бізнесу; фінансисти, банкіри, які управляють грошовими потоками у країні; вищі адміністратори й політики країни, члени урядів, міністри, командуючі військом, поліцією, спецслужбами. До фінансової й політичної еліт можуть приєднуватися представники творчої або спортивної еліт, які мають найвищі статуси і високі особисті доходи.

Вищий клас має важливий спільний ресурс – соціальні зв'язки, солідарність тих, хто належить до верхівки суспільства, систему взаємних послуг. Як правило, дітей з родин вищого класу, починаючи ще з шкільних закладів та університетів, свідомо готують до ролі топ-менеджерів, власників та політиків. Вони вчаться здебільшого у закритих приватних навчальних закладах, престижних і коштовних університетах. Спосіб життя цього класу залишається улюбленою темою преси, особливо так званих «жовтих» видань, які спеціалізуються на світській хроніці й скандалах «у вищих колах». У цілому представники «вищих кіл» намагаються вести замкнений і непомітний для широкого загалу спосіб життя, уникаючи прилюдних скандалів та втручань преси. Непопулярною сьогодні є демонстрація розкоші, навпаки, вихідці з найбагатших родин намагаються поводитися демократично, не відрізнятися зовнішньо від інших людей.

Вищий вищий клас – багаті сім'ї, що мають вельможне походження, володіють великим багатством, яке отримали у спадщину (менше 1 %).

Нижчий вищий клас – люди високих статків, які нещодавно разбагатіли (нуборіші). До цього класу потрапляють зірки спорту, кіно, «комп'ютерні генії» (біля 4 %).

Середній клас. Середній клас є чимось проміжним у соціальному просторі між позиціями «бідних» і «багатих». Статус середнього класу має низку якісних ознак, що робить цей клас спільнотою з власним «обличчям». Отже, середній клас об'єднує тих, хто:

- має міцне економічне становище, певну власність, банківський рахунок, що забезпечує відносну незалежність та свободу вибору у реалізації життєвих планів, пошуку роботи;
- має високі показники в освіті та професіоналізмі, є конкурентноспроможним на ринку праці, у бізнесі, державній службі;
- характеризується специфічним способом життя, спільною структурою споживання і схожими уподобаннями щодо проведення вільного часу, відпусток зі своїм колом «не бідних, але й не надто багатих»;
- шукає притулку в окремих кварталах, селищах, зонах помешкання, будинках, які відповідають статусу середнього класу;
- у політичному житті підтримує переважно центристські та помірковані політичні сили, уникає екстремістських течій та партій;
- характеризується як «гарний громадянин», «добропорядна людина», тобто має порівняно сталий авторитет у суспільстві.

В останню чверть ХХ ст. у розвинутих країнах абсолютна більшість населення перетворилася на середній клас. Це була найбільш вагома подія з точки зору трансформації соціальної структури.

Вищий середній клас – висококваліфіковані особи, зайняті розумовою працею (юристи, лікарі, наукова еліта, менеджери вищої ланки), власники середнього бізнесу, чії прибутки у США дорівнюють більше 80 тис. дол. на рік (біля 15 %).

Середній середній клас – особи, зайняті менш престижною розумовою працею (вчителі середньої школи, менеджери середньої ланки, бухгалтери тощо), чії річні прибутки у США варіюють від 40 до 80 тис. дол. (біля 30 %).

Нижчий середній клас – некваліфіковані робітники – канцелярські працівники, секретарі, касири, офіціанти, а також дрібні власники і працівники фізичної праці, чий прибуток не перевищує 40 тис. дол. на рік (біля 30 %).

Нижчий клас. Нижчий клас об'єднує осіб і сім'ї, чий статус не дотягує до середнього; спосіб життя та стандарти цього класу залежать від економічної ситуації в країні, але вони не є престижними та не виступають об'єктом заздрості. До класу належать виконавці, люди, які зайняті переважно фізичною працею або існують завдяки системі соціального страхування (наприклад, пенсіонери).

Особливості нижчого класу зумовлені його економічним становищем. Для представників цього класу завжди зберігається загроза бідності. Тому вони шукають найдешевших товарів і послуг, не цураються розпродажів і дешевих крамниць, користуються різними соціальними програмами допомоги незаможним, наймають недороге житло у непрестижних районах, їх діти вчаться у загальних державних школах тощо. У цілому складає біля 20 %.

Вищий нижчий клас – працівники некваліфікованої фізичної праці, тимчасові та сезонні працівники.

Нижчий нижчий клас – жебраки, безробітні, бездомні, іноземні робітники.

Також у соціології існує поняття – *найнижчий клас (андерклас, буквально «підклас», використовується у значенні «соціальне дно»),* – яким позначаються прошарки, що лишаються «за бортом» індустріального суспільства. До них належать соціальні невдахи, хронічні безробітні, а також волоцюги, алкоголіки та наркомани, які скотилися «на дно». У США до цих прошарків переважно потрапляють емігранти у першому поколінні, вихідці з Латинської Америки, чорношкірі. Найнижчий клас утворює власні райони проживання – трущоби, нетрища великих міст, своєрідні сучасні гетто, куди «не ступає нога» представників середнього класу, хіба що проводиться кримінальне розслідування чи здійснюється якась благодійна акція. Вважається, що саме андерклас виступає живильним середовищем для злочинного світу.

4. Соціальна мобільність, види мобільності

Незважаючи на те, в якому суспільстві народилися індивіди, їм притаманний потяг до кращого, вони постійно прикладають зусиль для того, щоб отримати більш високий прибуток, більше влади, здобути повагу від інших. Результат цих зусиль у суспільних масштабах виливається у таке явище як соціальна мобільність.

Під *соціальною мобільністю* розуміють пересування суб'єкта з однієї соціальної позиції до іншої. Кожного разу, коли ми отримуємо диплом про вищу освіту, змінюємо роботу, переїжджаємо до іншого міста, ми демонструємо соціальну мобільність.

Види соціальної мобільності:

1. *Горизонтальна мобільність* – це переміщення, які не призводять до підвищення або зниження соціального статусу індивіда. Прикладом може бути перехід спеціаліста, наприклад, юриста, з однієї компанії до іншої, якщо не змінюється посада, прибуток, обсяги влади.

Вертикальна мобільність – це такі переміщення, які призводять до змін у соціальному статусі, пов'язаному з доступом до соціальних ресурсів. Вертикальна мобільність може бути висхідна і низхідна.

2. *Висхідна соціальна мобільність* – пересування індивіда чи групи, яке призводить до підвищення соціального статусу. Наприклад, студент отримує диплом про вищу освіту і перетворюється на молодого спеціаліста, або спеціаліст з інформаційних технологій стає керівником проекту.

Низхідна соціальна мобільність – це пересування індивіда чи групи, результатом якого є зниження соціального статусу. Наприклад, партія не отримує підтримки на парламентських виборах, і її верхівка втрачає депутатські мандати.

3. *Інтергенераційна мобільність* – зміни соціального статусу дітей порівняно з соціальним статусом батьків. Тобто якщо соціальний статус сина (доньки) такий самий, як і соціальний статус батька (матері), інтергенераційна мобільність відсутня, якщо соціальні статуси дітей і батьків відрізняються, ми спостерігаємо інтергенераційну мобільність.

Інтрагенераційна мобільність – зміни соціального статусу індивіда протягом його (її) життя, перш за все маємо на увазі зміни професійного статусу, тобто кар'єра індивіда. Один і той же індивід може нам демонструвати наявність інтергенераційної мобільності і відсутність інтрагенераційної та навпаки.

4. **Індивідуальна мобільність** – зміни соціального статусу індивіда завдяки його власним зусиллям і особистим досягненням.

Групова мобільність – зміни соціальних статусів цілих соціальних груп внаслідок якихось історичних подій. Так, П. Сорокін наводить приклад Великої Жовтневої революції, внаслідок якої відбулося зниження соціального статусу дворянства. У післяреволюційні часи було не лише не престижно пишатися дворянським титулом, це могло стати загрозою самому життю. Протилежна картина спостерігалася з представниками робітничого класу. Соціальний статус цієї групи після революції підвищився, приналежність до цієї групи розглядалася як запорука благонадійності і відкривала двері для просування партійною ієрархією тощо.

5. **Структурна соціальна мобільність** – зміни соціального статусу індивідів внаслідок структурних змін, що відбулися у суспільстві, зокрема, в економічній сфері. Тут можна пригадати приклади селян, які у 30-ті роки 20 ст. підвищили соціальний статус шляхом поповнення лав робітничого класу. Це стало можливим завдяки процесу індустріалізації, що відбувався у радянському суспільстві, і змінам соціально-класової структури суспільства. Структурні зміни також можуть провокувати масові процеси низхідної мобільності. Наприклад, розвиток комп'ютерних технологій призвів до вивільнення зі сфери зайнятості великої кількості індивідів, які виконували некваліфіковану нефізичну працю (машиністки, клерки тощо).

Обмінна соціальна мобільність – зміни у соціальних статусах індивідів, що відбулися завдяки розширенню соціальних можливостей, розвитку системи соціальної підтримки вразливих верств населення, розширенню доступу до сфери вищої освіти. Так, у період після Другої Світової війни у країнах Західної Європи і Америки були створені системи надання стипендій одарованій молоді, і доступ до сфери вищої освіти отримали діти-вихідці із сімей нижчого класу.

Для того щоб підвищити соціальний статус, індивіди можуть скористатися так званими **каналами соціальної мобільності** (іноді їх називають ліфтами) – соціальними інститутами, що сприяють висхідним соціальним переміщенням. П.Сорокін, один із найбільших теоретиків соціальної стратифікації, зазначав, що там, де є потужна вертикальна мобільність, там є життя і рух. Загасання мобільності породжує суспільний застій. Зараз можна виділити такі основні ліфти вертикальної мобільності, за якими люди переміщуються вгору або вниз по східцях соціальної драбини у процесі своєї персональної кар'єри:

- **Армія** функціонує як канал не в мирний час, а у воєнний. У воєнний час солдати просуваються завдяки таланту і хоробрості. Підвищившись в званні, вони використовують отриману владу як канал для подальшого просування та накопичення багатства. У них з'являється можливість мародерствувати, грабувати, захоплювати. 36 римських імператорів (Юлій Цезар, Октавіан Август та ін.) з 92 досягли свого положення завдяки службі в армії. 12 візантійських імператорів з 65 досягли свого статусу з тієї ж причини.

- **Церква** як канал соціальної мобільності перемістила велику кількість людей з низів до вершин суспільства. П. Сорокін вивчив біографії 144 римських католицьких пап і встановив, що 28 вийшли з низів, а 27 – із середніх шарів. Пророк Мухаммед спочатку був простим купцем, а потім став правителем Аравії.

- **Школа як інститут освіти** і виховання, яку б конкретну форму не набувала, в усі віки служила потужним каналом соціальної мобільності. Великі конкурси у коледжах та університетах в багатьох країнах пояснюються тим, що освіта є найшвидшим і доступним каналом вертикальної мобільності. Сьогодні у США можна займати державну посаду без університетського диплома. З 829 британських геніїв 71 були синами некваліфікованих робітників. 4 % академіків Росії вийшли з селян, наприклад, Ломоносов.

- **Власність** найбільш яскраво проявляє себе у вигляді накопичених багатств і грошей. П. Сорокін встановив, що не всі, але лише деякі заняття та професії сприяють накопиченню багатства. Відповідно до його розрахунків у 29 % випадках це дозволяє зробити заняття фабриканта, у 21 % – банкіра і біржовика, у 12 % – торговця. Професії артистів, художників, винахідників, державних діячів і тому подібні не дають таких можливостей.

- **Сім'я і шлюб** є каналами вертикальної мобільності у тому випадку, якщо в союз вступають представники різних соціальних статусів. Наприклад, приклад такої мобільності можна побачити в Античності. За римським законом вільна жінка, яка вийшла заміж за раба, сама стає рабинєю і втрачає статус вільного громадянина. Сьогодні існує «тяжіння» багатих наречених і бідних аристократів, коли в разі шлюбу обидва партнери отримують взаємну вигоду: наречена отримує титул, а наречений – багатство.

- **Політичний ліфт** (тобто урядові групи і партії), **професійні об'єднання**.

- **Мистецтво, спорт, шоу-бізнес**. Серед найвідоміших літераторів Франції 13 % були з робітничого середовища.

- **Преса, телебачення, радіо**. Газети і телебачення можуть забезпечити популярність і просування.

Як показав на величезному історичному матеріалі П. Сорокін, групова мобільність відбувається тоді, коли підвищується або знижується суспільна значущість цілого класу, стану, касты. Причинами групової мобільності служили такі фактори (їх також називають **каналами груповий мобільності**): соціальні революції, іноземні інтервенції, навали, міждержавні війни, громадянські війни, військові перевороти, зміна політичних режимів, заміна старої конституції новою, селянські повстання, міжусобна війна аристократичних родів, створення імперії.

Переходячи з групи в групу людина може опинитися у маргінальному стані.

Маргінальність – стан особистості чи спільноти, яка знаходиться на стику різних культур. Маргінальним може бути не тільки особистість, але й суспільство. Наприклад, Україна в наш час внаслідок перехідного періоду може бути охарактеризована як маргінальне суспільство.

Таким чином, усі люди, як суспільні істоти, належать до різних об'єднань (груп та спільностей), які можуть бути великими або малими, тимчасовими або існуючими тривалий час. Сукупність взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних груп і відносин між ними складають соціальну структуру суспільства, яку соціологи іноді називають анатомічним «кістяком» суспільства. Однак соціальний простір також обов'язково має вертикальний вимір, це загальносоціальна закономірність. Вона означає, люди не рівні між собою а також включені до груп, що розташовані на різних щаблях соціальних сходів. Соціальна нерівність, що виступає основою багатьох соціальних взаємодій, вивчається в межах теорії стратифікації.

Стратифікація – це нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів. З точки зору багатьох соціологів, нерівність та стратифікація існували у всі часи, але історичні типи та конкретні прояви були різними. Е. Гіденс відносить до них рабство, кастову систему, стани та класи. Сучасним історичним типом стратифікації виступають класи. Велика Французька та інші революції, демократичні конституції проголосили, що всі люди народжуються вільними і рівними. Отже, для класової системи головним критерієм стратифікації є економічне становище, класи не закріплюються формально, не фіксуються юридичними документами, приналежність до класу можна отримати шляхом власних зусиль. Тому в цивілізованому демократичному суспільстві людина має багато можливостей для руху, зміни умов життя. Пересування суб'єкта з однієї соціальної позиції до іншої отримало назву соціальна мобільність.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 3.1

У лівому стовпчику таблиці вказані поняття, а у правому – зміст понять. Поставте їх у відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
1	2	3
Соціальна стратифікація		1. Сукупність елементів суспільства: статусів, ролей, груп, організацій, соціальних інститутів
Каста		2. Велика група людей, що відрізняються місцем в історично визначеній системі суспільного виробництва за їх відношенням до засобів виробництва, їх роллю в суспільній організації праці, а отже, засобами отримання і розмірами тієї частки суспільного багатства, якою вони розпоряджаються
Маргінальність		3. Група, цінності якої є важливими для індивіда, з якою він порівнює себе як з еталоном
Соціальна структура		4. Сукупність людей, які мають спільну соціальну ознаку і виконують суспільно необхідну функцію в загальному розподілі громадської праці і діяльності
Соціальна група		5. Група, що характеризується формальністю контактів і створюється для досягнення інструментальних цілей
Первинна група		6. Закрита група, приналежність до якої визначається народженням індивіда, вона має свою роль, права і обов'язки
Вторинна група		7. Група, права і обов'язки якої закріплені юридичними законами, релігійною доктриною, традиціями суспільства і передаються у спадок; набула поширеності у Середньовічній Європі

1	2	3
Референтна група		8. Група, що характеризується інтимністю спілкування, мета її створення – спілкування як таке
Клас		9. Нашарування соціальних груп, які відрізняються доступом до соціальних ресурсів
Стан		10. Стан особистості чи спільноти, яка знаходиться на стику різних культур

Завдання 3.2

Дайте відповідь «так» чи «ні» на такі запитання:

№	Запитання	Відповідь	
		Так	Ні
1.	Сучасна Україна – суспільство із закритою стратифікацією?		
2.	У закритому суспільстві контроль за виконанням статусних обов'язків поставлений жорсткіше, ніж у відкритому?		
3.	Чим вище статус, тим частіше його володарі використовують символічну атрибутику, яка підкреслює статусну приналежність?		
4.	Емігранти і іммігранти складають соціально-територіальну структуру суспільства?		
5.	Соціально-демографічна структура вбирає в себе громадські організації і політичні партії?		
6.	Нижчий вищий клас складається з індивідів, які нещодавно розбагатіли?		
7.	Дрібна буржуазія характеризується наявністю одночасно і управлінських функцій, і власності на засоби виробництва?		
8.	Мобільність – це переміщення людей у суспільстві?		
9.	Підвищення кваліфікації – приклад горизонтальної мобільності?		
10.1	Політичні зміни, державні перевороти, революції і війни можуть змінити статуси великих мас людей проти їх воли і бажання?		

Завдання 3.3

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

«Сучасне західне суспільство в цілому відносять до типу відкритої класової стратифікації. Цей тип не має нічого спільного з теоретичними уявленнями про повну рівність, яка означає відсутність стратифікації. Він, ймовірно, припускає, що нерівність буде існувати і надалі, підкреслюючи рівність можливостей як його характерної риси і переваги. Страта є «відкритою», тому що допускає здатність індивідів потрапляти до неї або покидати її відповідно до особистісних якостей. У найбільш радикальному сенсі ми могли б вважати, нібито система надає всім ін-

дивідам рівний шанс просунути у масштабах соціуму. Але що таке «рівний шанс»? Строго кажучи, він міг би означати, що всі помітні розбіжності ліквідовані уже з самого початку, на старті. Така інтерпретація, ймовірно, виключає можливість будь-якої розбіжності у досягненнях, за винятком тієї, що базується на свободі волі. Що ж ще інше могла б означати та обставина, що соціальні чинники вирівняні уже на старті, тобто надана можливість впливу винятково біологічних відмінностей, які за певних умов індивіди здатні обернути на чинник досягнення соціального успіху».

К. Девіс

Що ви розумієте під рівними шансами індивідів? Чи існують рівні шанси в українському суспільстві?

Завдання 3.4

Що таке престиж професій? Які чинники, на ваш погляд, визначають престиж професій? Побудуйте шкалу престижу професій у нашому суспільстві, скориставшись своїми спостереженнями і життєвим досвідом. Розташуйте у висхідному порядку такі професії: журналіст, сталевар, викладач університету, шахтар, банкір, сантехнік, вчений, доярка, менеджер, касир, вчитель, водій, лікар, парламентарій, юрист, токарь, продавець, охоронник.

Завдання 3.5

Складіть перелік каналів вертикальної мобільності, що функціонують в українському суспільстві. Проаналізуйте кожен канал за такою схемою:

1. Чи є у мене бажання скористатися даним каналом? (Якщо ні, переходьте до наступного каналу).
2. Мої переваги у використанні даного каналу.
3. Мої слабкі сторони, які створюють проблеми у використанні даного каналу.

Порівняйте результати аналізу каналів. Виберіть той канал мобільності, для використання якого у вас найбільше переваг і найменше слабких сторін.

Завдання 3.6

Розподіліть дані види соціальних груп і спільнот за певними видами і заповніть таблицю: читачі наукової бібліотеки університету, сім'я, натовп на вулиці, студентська група, жінки, жителі Донбасу, середній клас, українці, діти, харків'яни, кримські татари, одружені, лікарі, дружня компанія, робоча бригада, студенти університету, феодали і селяни, сільське населення, шкільний клас, трудові мігранти, працівники сфери торгівлі і послуг, вищий клас, перехожі, глядачі футбольного матчу, троє друзів, читачі газети «Дзеркало тижня», спортивна команда, співробітники бібліотеки ім. Короленка, мітингувальники, незаміжні жінки, викладачі, а також ті, що виїхали на ПМЖ в іншу країну.

Види	Соціальні групи та спільноти
Малі первинні групи	
Малі вторинні групи	
Середні групи	
Соціально-демографічні групи	
Соціально-професійні групи	
Соціально-територіальні групи	
Соціально-етнічні групи	
Соціально-класові групи	
Соціальні спільноти, що не є групами	

Завдання 3.7

Т. Мальтус вважав, що бідність є наслідком надмірного зростання населення. У бідності винні самі бідні. Допмагаючи бідним, держава заохочує зростання населення і тим самим підвищує рівень бідності. На його думку, потрібно скасувати державні субсидії, а турботу про бідних цілком покласти на приватні благодійні фонди. Дж. С. Мілль вважав обмеження народжуваності кращим засобом боротьби з бідністю.

Чи згодні ви з цією думкою? Чи підходять рецепти Т. Мальтуса і Дж. С. Мілля Україні?

Тема 4. ЕТНОС І ГЕНДЕР ЯК ЧИННИКИ СОЦІАЛЬНОЇ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ

1. *Поняття та історичні типи етносу.*
2. *Етнічні відносини. Етнічна свідомість народу України.*
3. *Поняття гендеру. Гендерні відмінності у сучасному світі.*

1. Поняття та історичні типи етносу

Формування етносу пов'язано з усвідомленням приналежності до спільноти, прийняттям її цінностей, норм. Етнічність передбачає відчуття єдності, яке виражається через протиставлення «ми – вони».

У соціологічній думці до 70-х років вважалося, що загальне значення етнічності буде поступово зменшуватися, оскільки будуть стиратися релігійні, культурні та інші етнічні відмінності. Але останні десятиріччя продемонстрували відродження етнічності. В умовах зростання соціальної напруженості, заглиблення економічної кризи звернення до етнічних джерел виконує захисні функції. Етнічність не може зникнути, тому що вона уособлює культурну спадщину.

Слово «етнос» має грецьке походження, перекладається як народ. *Етнос* – це історично сформована на окремій території стала сукупність людей, які мають спільні риси, стабільні особливості культури і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших схожих утворень (самоусвідомленням). Формування етносу звичайно відбувається на основі спільної території і господарської діяльності. До *основних характеристик етносу* можна віднести такі:

- спільна назва;
- міф про спільних предків;
- спільна історична пам'ять;
- один або декілька диференційних елементів спільної культури (мова, релігія, традиції, фольклор);
- зв'язок з конкретним «рідним краєм», територією;
- відчуття солідарності зі значною часткою населення (самоідентифікація).

Ознаки етносу можна об'єднати у три групи:

1. Об'єктивні біологічні і природні риси (типова зовнішність, «рідний край», менталітет).
2. Об'єктивно-культурні риси (мова, фольклор, традиційний одяг і їжа, побутові традиції, релігія).
3. Суб'єктивні критерії (самоідентифікація, відчуття приналежності, солідарності, єдності з конкретною етнічною групою).

Історичні типи етносу:

1. **Рід** – форма спільноти людей, яка базується на кровній спорідненості.
2. **Плем'я** – об'єднує декілька родів, що мають спільну мову, територію, натуру і звичаї. Рід і плем'я виникають та існують за часів первіснообщинного устрою.

3. **Народність** – форма мовної, територіальної, економічної і культурної спільноти людей, яка утворюється за часів виникнення відносин приватної власності і притаманна рабовласницькому та феодальному суспільствам. Народність за чисельністю переважає плем'я, кровноспоріднені зв'язки не охоплюють всю народність. Формуванню народності сприяє більш чітка організаційна структура суспільства, розвинені політичні форми. Народності існують у наш час і не лише в країнах, що розвиваються, а й в індустріально розвинених суспільствах. (Франція: бретонці, корсиканці; Велика Британія: уельські, галли, нормандці).

4. **Нація** – тип етносу, що виникає в період ліквідації феодальної роздробленості і розвитку капіталістичних відносин. Нації більш чисельні, ніж народності, вони нараховують десятки і сотні мільйонів людей. На базі єдиної території, мови і економіки формується єдиний національний характер і психічний склад. Виникає відчуття солідарності зі своєю нацією.

Ознаки нації, що відрізняють її від народності:

- стала державність;
- спільність економічного життя, яка базується на єдиному національному економічному ринку;
- уніфікація мови, головним чином у процесі поширення її літературної форми через систему освіти, літературу і засоби масової інформації;
- розвиток професійної культури і мистецтва;

- формування соціально-класового складу, що відповідає епосі промислово-культурного розвитку.

У зарубіжній літературі склалися дві абсолютно різні тенденції у розумінні нації:

– **етатична** (фр. «етат» – держава), поширена у англо-романських країнах. Поняття «нація» вбирає в себе всіх громадян держави незалежно від етнічної приналежності (Франція, США, Канада).

– **етнічна** («етнос» – народ), поширена у Германії. Поняття «нація» вбирає в себе людей, які мають спільне походження, незалежно від того, громадянами якої країни вони є або були.

У різних культурах сформувалися різні типи націй: нації-держави у англо-романському світі і нації-етноси у німецькому світі.

Історія людства знає багато прикладів переселення народів. Представники різних етнічних груп перемішуються, особливо це відчувається у великих містах, які притягують переселенців. Так складається **етнічна структура** – розподіл суспільства і територіальних спільнот на етнічні групи і чинні міжетнічні відносини. Етнічна структура сучасних суспільств формується у межах державних кордонів, вона складається з етнічних груп (народів), що населяють країну, і окремих етнічних відносин.

2. Етнічні відносини. Етнічна свідомість народу України

Етнічні відносини являють собою різноманіття зв'язків, взаємодій і обмінів, що виникають між етнічними групами з приводу актуальних проблем їх виживання і розвитку. За критеріями конфліктності можна виділити декілька типових форм етнічних відносин.

– **Врівноваженні безконфліктні відносини** – безконфліктне існування поруч пліч-о-пліч різних етнічних груп (ідеальний тип).

– **Відносини з елементами внутрішньої напруги** – такі відносини притаманні Україні. У цілому українське суспільство характеризується толерантним станом міжетнічних відносин, хоча внутрішня напруга залишається. У великих поліетнічних країнах завжди знаходяться скриті конфлікти чи причини, що можуть їх провокувати.

– *Ситуація відкритої ескалації конфлікту* – відкрите протистояння етнічних груп. Сутність його полягає у поетапному загостренні конфлікту, який може досягти озброєної боротьби, погромів. Відокремлюють декілька фаз такої ескалації: 1) інцидент; 2) мобілізація етнічних груп; 3) відкриті ворожі дії; 4) кульмінація боротьби; 5) зниження рівня протистояння – зупинка і консервування.

– *Інституалізовані форми етнічного насилля* – несправедливі, насильницькі відносини у сфері взаємодії етнічних груп (примусова асиміляція, апартеїд, сегрегація), державна підтримка дискримінації (нерівності етнічних груп). Дискримінація має різні форми: обмеження окремих видів діяльності, заборона на купівлю землі, поселення у тих чи інших районах, поклоніння своїм богам тощо.

Сучасні тенденції розвитку міжнаціональних відносин:

1. Прагнення етносів до політичної незалежності, створення незалежних держав.
2. Зближення різних етносів, ломка міжетнічних перегородок.

Національно-етнічні конфлікти – це конфлікти, пов'язані з боротьбою за права і інтереси етнічних груп.

Типологія етнічних конфліктів:

1. Культурно-мовні конфлікти, пов'язані з намаганням зберегти чи відродити повноцінне функціонування мови і традиційної культури за умов прогресуючої аккультурації.
2. Соціально-економічні конфлікти, в яких висувуються вимоги вирівнювання рівня життя визначених етнічних груп.
3. Статусні конфлікти пов'язані з висуванням вимог із змін політичного статусу і обсягу владних повноважень окремої автономної етнотериторіальної структури.
4. Територіальні.
5. Сецесійні конфлікти, в яких висувуються вимоги до створення власної незалежної державності або возз'єднання з сусідньою державою.

Виходячи з особливостей сторін, що протистоять одна одній, виділяють:

- *горизонтальні конфлікти* між етнічними групами (осетино-інгушський);
- *вертикальні конфлікти* між етнічною групою і державою.

Для актуалізації конфліктів потрібні *конфліктна ситуація* і *конфліктні люди (групи)*. Конфліктні люди – це сили, що прагнуть влади і власності, які використовують стихійну незадоволеність, підігривають її, виставляючи себе захисниками нації.

Обставини, необхідні для врегулювання конфліктів (за Дарендорфом):

По-перше, наявність ціннісних передумов. Кожна з конфліктних сторін повинна визнати наявність конфліктної ситуації і право опонентів на існування.

По-друге, деякий ступінь організованості сторін: чим краще вони організовані, тим легше досягти домовленостей і добитися виконання умов договору.

По-третє, конфліктуючі сторони повинні узгодити певні правила гри, за дотримання яких тільки і можливий переговорний процес. Ці правила повинні надавати рівність можливостей, тобто забезпечувати баланс інтересів. Ця передумова фактично у всіх конфліктах відсутня.

Шляхи вирішення конфліктів:

- 1) усунення надмірної централізації;
- 2) розробка загальної концепції перебудови всієї системи міжнаціональних відносин, яка базується на рівноправ'ї, балансі інтересів, діалозі;
- 3) розвиток економічних зв'язків;
- 4) створення у районах з напругою в міжнаціональних відносинах громадських структур на кшталт круглих столів, антиконфліктних комісій, формування інституту медіаторів;
- 5) розвиток прогнозування, націленого на прийняття швидких заходів з попередження, локалізації чи найшвидшому вирішенню з найменшими збитками.

Риси, що характеризують етнічну свідомість народу України наприкінці 20 – на початку 21 ст.:

1. *Зменшується кількість індивідів, впевнених у тому, що суспільству не загрожують міжнаціональні конфлікти.*

2. *Активізувався процес згуртування населення навколо національної ідеї. Одночасно при цьому поглиблюється розмежування на ґрунті протилежних поглядів на майбутнє України.*

3. *Антисемітизм не є розповсюдженим явищем*. У масовій свідомості євреї опиняються витісненими за межі близьких контактів, але соціальна дистанція по відношенню до цієї групи значно менша, ніж до інших етнічних груп¹.

4. *Ксенофобія* – відокремлення від всіх «чужих», недовіра за відношенням майже до всіх етнічних груп, з якими відсутній досвід спільного проживання. Ця риса притаманна масовій свідомості закритого традиційно-архаїчного типу.

5. *Регіоналізація* – існує різне ставлення до питань державного суверенітету, різні політичні симпатії, різні зовнішньополітичні орієнтації у різних регіонах України.

3. Поняття гендера. Гендерні відмінності у сучасному світі

Термін «гендер» (від англ. *Gender* – рід) був введений у науковий обіг американським психоаналітиком Р. Столером у другій половині 20 ст., означає *соціальну стать* на відміну від поняття «біологічна стать» (в англ. – *sex*), яке вбирає в себе біологічні відмінності між жінками і чоловіками (анатомічні, генетичні, фізіологічні).

Гендер – змодельована суспільством і підтримана соціальними інститутами система цінностей, норм і характеристик чоловічої і жіночої поведінки, стилю життя, ролей і відносин жінок і чоловіків, набутих ними як особистостями у процесі соціалізації, яка визначається соціальним, політичним, економічним і культурними контекстами суспільного життя. У сучасному суспільствознавстві прикметник «статевий» використовується лише у тих випадках, коли ми бажаємо підкреслити біологічні відмінності між жінками і чоловіками (наприклад, статева конституція). В усіх інших випадках коректним вважається використання прикметника «гендерний» (гендерні ролі, гендерна нерівність, гендерна соціалізація тощо).

Гендер як соціальний феномен існує на двох рівнях:

1) соціетальному;

2) індивідуальному.

На соціетальному рівні гендер вбирає в себе такі елементи:

¹ Джерело: Українське суспільство 1992-2010. Соціологічний моніторинг / За ред. д.е.н. В. Ворони, д.с.н. М.Шульги – К.: Інститут соціології НАН України, 2010. – С. 532.

1. *Гендерний розподіл праці (або гендерні ролі)* – розподіл продуктивної і домашньої праці між членами суспільства на підставі їх статі. Так, жінкам здавна приписувалася роль берегині домашнього вогнища, чоловікам – роль полювальника за здобиччю. Як продовження цього розподілу у суспільстві виникла гендерна сегрегація праці – розподіл професій на чоловічі і жіночі, при цьому жіночими професіями стали ті, що продовжують жіночі функції у сім’ї (вихователька, вчителька, медсестра, соціальний робітник та ін.).

2. *Гендерні ідеали* – прийняті у даному конкретному суспільстві уявлення про те, якою повинна бути жінка і яким повинен бути чоловік. Найбільш розповсюдженими є ідеали фемінності і маскулінності.

Фемінність – модель поведінки, яка приписується суспільством представницям жіночої статі, вона асоціюється із залежністю, невпевненістю у собі, пасивністю, емоційністю, сентиментальністю тощо.

Маскулінність – модель поведінки, яка приписується суспільством представникам чоловічої статі, вона асоціюється з незалежністю, активністю, впевненістю у собі, раціональністю, емоційною витриманістю тощо.

С точки зору гендерного підходу, зовсім необов’язково жорстко прив’язувати існування чоловіка до маскулінної поведінки та існування жінки до фемінної поведінки, тому що **модель поведінки не програмується біологічно, а зумовлена цінностями тієї чи іншої культури**. Вищий рівень близькості рис фемінності і маскулінності, досягнутий окремим індивідом, свідчить про андрогінність (от andro – чоловік, gyno – жінка). Андрогінний індивід має більш широкий вибір варіантів поведінки, є більш гнучким у плані соціального пристосування.

3. *Гендерні біологічні сценарії поведінки* – нормативні зразки сексуального бажання і сексуальної поведінки, що диктуються суспільством залежно від біологічної статі. В українському суспільстві як норми розглядаються гетеросексуальні контакти.

4. *Гендерний соціальний контроль* – формальне чи неформальне прийняття і заохочення поведінки, що відповідає статі, і соціальна ізоляція, презирство та медичне лікування індивіда, який демонструє поведінку, що не відповідає статі.

5. *Гендерна ідеологія* – система ідей, що виправдовує існування у суспільстві гендерної нерівності. В українському суспільстві розповсюджена ідеологія патріа-

рхату, з точки зору якої центром суспільного життя виступає чоловік, він виконує функції керування, жінки виконують функції підтримки.

На індивідуальному рівні гендер надбудовується над біологічною статтю індивіда і вбирає в себе такі елементи:

1. *Гендерна ідентичність* – усвідомлення особистістю своєї приналежності до конкретної статі і прийняття відповідних моделей поведінки.

2. *Гендерна особистість* – інтерналізовані (тобто включені до внутрішньої структури особистості) моделі поведінки, почуттів і емоцій, які сприяють укріпленню сімейних структур та інститутів материнства і батьківства.

3. *Гендерний шлюбний і репродуктивний статус* – виконання чи відмова від виконання шлюбних, родинних і репродуктивних ролей.

4. *Гендерна презентація* – демонстрація себе як індивіда, що належить до конкретної статі, за допомогою одягу, косметики, прикрас та інших символів.

Суспільство очікує гармонійності і узгодженості між біологічною статтю і чотирма компонентами гендера, тобто очікується, що індивід з чоловічими геніталіями відчуває себе чоловіком, одягається у чоловічий одяг, поводить себе згідно з ідеалами маскулінності, виконує ролі чоловіка і батька. Але життя багатогранне. Трапляються ситуації, коли гендерна ідентичність не відповідає біологічній статі людини, або коли чоловік демонструє фемінні моделі поведінки, а жінка – маскулінні. Гендерний підхід стоїть на позиціях толерантного ставлення до всіх можливих комбінацій гендерних компонентів.

Гендерні ролі, що склалися у суспільстві, накладають серйозні обмеження на поведінку жінок і чоловіків.

Обмеження, що накладає чоловіча гендерна роль:

– *Норма успішності* – норма, згідно з якою соціальна цінність чоловіка визначається обсягами його доходів і успішністю кар'єри. З цією нормою пов'язані такі обмеження: 1) більшість чоловіків не відповідають їй на 100 %, у результаті чого відчувають комплекс неповноцінності; 2) більшість чоловіків стикаються з проблемами самоактуалізації, тому що вони змушені вибирати рід діяльності, виходячи не з своїх нахилів і здібностей, а на прибуток, який може принести цей рід діяльності; 3) як наслідок того, що чоловіки багато часу витрачають на заробіток грошей, потерпає виконання ними батьківської функції.

– *Норма антижіночості* – норма, згідно з якою чоловік мусить уникати жіночих занять і моделей поведінки. Намагання відповідати даній нормі призводить до феміфобії – страху вважатися жіночими.

– *Норма твердості* (емоційної, інтелектуальної і фізичної) – норма, згідно з якою чоловік повинен бути фізично сильним, компетентним, спроможним вирішувати емоційні проблеми без сторонньої допомоги. Намагання відповідати даній нормі призводить до: 1) проявів агресії з метою демонстрації власної мужності; 2) високого рівня чоловічої злочинності порівняно з жіночою; 3) високого рівня захворюваності на серцево-судинні хвороби як результат постійного приховування емоцій; 4) меншої тривалості життя чоловіків тощо.

Обмеження, що накладає жіноча гендерна роль, проявляються у таких сферах:

1. Сфера сімейного життя:

1) більші витрати часу на ведення домашнього господарства у сімейних жінок (за даними вітчизняних і закордонних досліджень, різниця між середніми показниками витрат часу на домашню роботу для чоловіків і жінок в Україні – 10 год., у Німеччині, Швейцарії, Чеській Республіці гендерна диференціація була ще більшою – розбіжності досягали 12–13 годин, а у Греції – 16,7 години);

2) насильство у сім'ї (побиття з боку чоловіка або партнера довелося пережити кожній п'ятій жінці).

2. Сфера зайнятості:

1) жінки демонструють меншу активність у сфері підприємницької діяльності (2 % власників великого бізнесу в Україні – жінки, серед власників середнього і малого бізнесу – 20–22 % жінки);

2) жінки частіше стають першими кандидатами на звільнення в результаті розповсюдження стереотипу про те, що, коли роботи на всіх не вистачає, в першу чергу, нею треба забезпечити чоловіків;

3) жінки концентруються в так званих «жіночих професіях», які мають нижчий рівень оплати;

4) заробітна плата жінок складає 76 % від заробітної плати чоловіків;

5) загальна структура зайнятості жінок має форму піраміди: чим вище соціальний статус посади, тим менше на цих посадах жінок, на вищих посадах у компаніях і підприємствах в Україні – 9 % жінок;

6) зниження соціального статусу працюючих жінок.

3. Суспільно-політичне життя. Недостатньою є участь жінок в управлінні державою:

1) серед депутатів парламенту жінки складають 11,8 % (у світі в цілому – 22 %, у Андоррі – 50 %, Кубі – 48,9 %, Швеції – 43,6 %) ²;

2) у Кабінеті міністрів України – 2 жінки (2015 р.);

3) у 20 столітті у всьому світі можна нарахувати близько 30 жінок-президентів і глав урядів;

4) серед керівників обласних рад і облдержадміністрацій в Україні – 3 жінки (2015 р.);

5) у Харківській обласній раді – 8,3 % жінок, у Харківській міській раді – 11,8 % (2015 р.).

У суспільних науках існує декілька теорій, які намагаються пояснити причини виникнення диференціації гендерних ролей:

1. Функціональна теорія. Т. Парсонс вважає, що така диференціація має позитивну функцію, оскільки сприяє нормальному функціонуванню сім'ї, де роль батька – інструментальна (підтримка зв'язків сім'ї із зовнішнім світом, матеріальне забезпечення сім'ї), а роль матері – експресивна (регулювання відносин у межах сім'ї, турбота і емоційна підтримка). Роль дружини у цій теорії виводиться із біологічної здібності народжувати дітей.

2. Конфліктна теорія. Р. Коллінз вважає, що гендерна нерівність зумовлена конфліктом між панівною групою (чоловіками) і залежною групою (жінками). Виникнення цієї нерівності він пов'язує з тим фактом, що чоловіки були крупніші і чинили сексуальний тиск на жінок. У наш час, на його думку, ступінь залежності жінки визначається двома чинниками: 1) матеріальною залежністю; 2) цінністю жінки як власності, що підлягає обміну.

3. Неомарксистська теорія вбачає джерела гендерної нерівності у структурі капіталізму, який виключає свободу вільного вибору і використовує жінок, їх підкорене становище для забезпечення гнучкості ринку в умовах капіталізму. З цією метою жінкам на ринку праці відводиться вторинний сектор низько оплачуваних посад, які у разі потреби завжди можна скоротити під гаслом необхідності повернення жінки до домашнього вогнища.

² На 1 січня 2015 р. за даними www.ipu.org

4. Неопсихоаналітична теорія. Н. Ходоров вважає, що гендерні відмінності формуються в результаті насадження гендерних ідеалів і формування гендерної ідентичності з дитинства.

Таким чином, етнічна приналежність індивідів та приналежність до біологічної статі у сучасному суспільстві виступають не менш важливими чинниками соціальної нерівності, ніж класова приналежність, вони впливають на поведінку індивідів у сучасному суспільстві, їх соціальний статус та обумовлюють різні соціальні шанси і можливості.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 4.1

У лівому стовпчику вказані поняття, а у правому – зміст понять. Поставте їх у відповідність.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст понять</i>
<i>Етнос</i>		1. Модель поведінки, яка приписується суспільством представникам чоловічої статі, вона асоціюється з незалежністю, активністю, впевненістю у собі, раціональністю, емоційною витриманістю тощо
<i>Плем'я</i>		2. Усвідомлення особистістю своєї приналежності до конкретної статі і прийняття відповідних моделей поведінки
<i>Народність</i>		3. Форма мовної, територіальної, економічної і культурної спільноти людей, яка утворюється за часів виникнення відносин приватної власності і притаманна рабовласницькому і феодальному суспільствам
<i>Нація</i>		4. Соціальна стаття
<i>Ксенофобія</i>		5. Об'єднання декількох родів, що мають спільну мову, територію, натуру і звичаї
<i>Гендер</i>		6. Тип етносу, що виникає в період ліквідації феодальної роздробленості і розвитку капіталістичних відносин.
<i>Феминність</i>		7. Демонстрація себе як індивіда, що належить до конкретної статі, за допомогою одягу, косметики, прикрас і інших символів
<i>Маскулінність</i>		8. Відокремлення від всіх «чужих», недовіра за відношенням майже до всіх етнічних груп, з якими відсутній досвід спільного проживання
<i>Гендерна ідентичність</i>		9. Модель поведінки, яка приписується суспільством представницям жіночої статі, вона асоціюється із залежністю, невпевненістю у собі, пасивністю, емоційністю, сентиментальністю тощо
<i>Гендерна презентація</i>		10. Історично сформована на окремій території стала сукупність людей, які мають спільні риси, стабільні особливості культури і психологічного складу, а також усвідомлення своєї єдності і відмінності від інших схожих утворень (самоусвідомленням)

Завдання 4.2

Дайте відповідь «так» чи «ні» на такі запитання.

№	Запитання	Відповідь	
		Так	Ні
1.	З точки зору етатичного підходу, нація вбирає в себе всіх громадян держави незалежно від етнічної приналежності?		
2.	Антисемітизм є реальною характеристикою етнічної свідомості народу України?		
3.	У період трансформації соціальних систем виникають об'єктивні умови для підсилення напруги у міжетнічних відносинах?		
4.	Етнічний конфлікт за участю кримських татар є культурно-мовним?		
5.	У сучасному українському суспільстві поширена ксенофобія?		
6.	Андрогінний індивід характеризується більш високим рівнем адаптивних можливостей?		
7.	Найбільша частка жінок у Парламенті спостерігається у США?		
8.	В Україні має місце гендерна сегрегація праці?		
9.	В Україні відсутня різниця в оплаті праці чоловіків і жінок?		
10.	З точки зору немарксистської теорії, гендерна нерівність зумовлена конфліктом між панівною групою (чоловіками) і підкореною групою (жінками)?		

Завдання 4.3

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Відома соціолог і антрополог Джоан Хубер пише: «Індустріалізація зрівняла функціональну значимість статевих відмінностей. Неспроможність чоловіка вигодувати дитину стала менш значимою з 1910 р., коли технологія пастеризації молока дозволила вигодувати дітей штучним образом. Менша м'язова сила жінок також стала не дуже важливим чинником, по мірі того як машини все більше заміняли людську працю. Сьогодні для кваліфікованої роботи мускули не так важливі, як розум людини. Вони дають перевагу лише у деяких видах праці, наприклад, у прибиранні снігу...

Відмінності статей індустріалізація також поставила під питання. Міф про жіночу недоумкуватість, який виправдовував їх не допуск у владні структури, був зруйнований після розповсюдження обов'язкової освіти. Стало важче вважати жінок менш здібними, у той час як у школах дівчатка вчилися нарівні з хлопчиками. В дійсності вони встигали навіть краще».

Як ви вважаєте, чи привели названі вище зміни до покращання становища жінок в індустріальних суспільствах? Які чинники, окрім названих, впливають на соціальний статус чоловіків і жінок?

Завдання 4.4

Проаналізуйте дані, наведені на рис. 4.1, які стосуються ставлення опитаних до заборони на вказування статі в оголошеннях про вакансії. *Як ви особисто ставитесь до такої заборони? Для яких професій, на ваш погляд, стать є важливою?*

Рисунок 4.1 – Розподіл відповідей на запитання «Чи підтримуєте ви заборону на вказування статі в оголошеннях (рекламі) про вакансії?»
(За даними соціологічної групи «Рейтинг», квітень 2013 р.)

Завдання 4.5

Незважаючи на досягнення феміністичного руху розбіжності в оплаті чоловічої і жіночої праці залишаються в усіх країнах світу. Ознайомтеся з даними, наведеними на рис. 4.2, проаналізуйте причини існуючого розриву в оплаті праці.

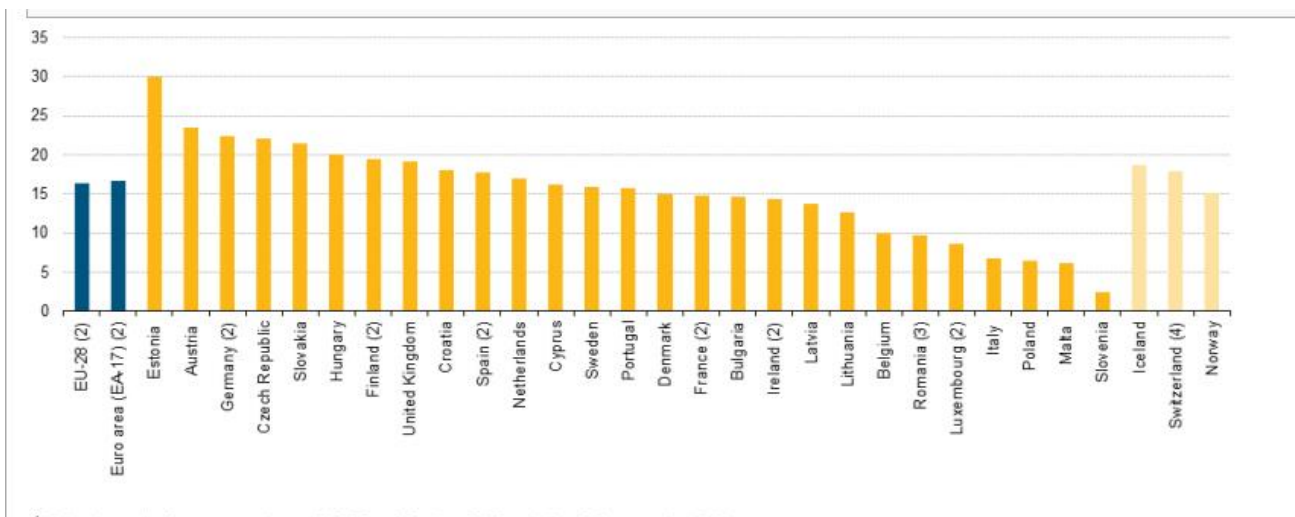

Рисунок 4.2 – Розрив в оплаті праці чоловіків і жінок у 2012 р., (%)
(За матеріалами Eurostat)

Завдання 4.6

Розгляньте ознаки етносу та опишіть ті, що у першу чергу, змінюються. Виділіть чинники відповідних змін.

Завдання 4.7

Чи існує в Україні етнічна дискримінація? Які найбільш типові форми, на вашу думку, вона має?

Чи доводилося вам особисто зустрічатися з фактами дискримінації на етнічному ґрунті? Які, на ваш погляд, передумови виникнення дискримінації? Якою повинна бути державна політика у сфері гармонізації міжетнічних відносин?

Тема 5. СОЦІАЛЬНІ ІНСТИТУТИ ТА ОРГАНІЗАЦІЇ

1. *Поняття, ознаки, структура й види соціальних інститутів.*
2. *Функції соціальних інститутів.*
3. *Зміни у соціальних інститутах.*
4. *Соціальні організації.*

1. Поняття, ознаки, структура й види соціальних інститутів

Суспільство являє собою не тільки сукупність класів, етнічних та демографічних груп, різних типів особистостей, але й виступає як система соціальних інститутів. Пристосовуючись до середовища, суспільство протягом історії виробляє інструменти, придатні для вирішення безлічі завдань і задоволення найважливіших потреб. Ці інструменти й називаються соціальними інститутами.

У загальному плані *соціальний інститут* можна визначити як історично сформовані, стійкі форми організації спільної діяльності людей, спрямовані на задоволення основних потреб суспільства.

Інакше кажучи, *соціальний інститут* – це відносно стійка модель поведіння індивідів й організацій у певній сфері діяльності. Термін «соціальні інститути» вперше вивів Г. Спенсер. Він розумів під ним «спеціалізовані органи», які виникають у суспільстві внаслідок природної еволюції й ускладнення внутрішнього устрою «суспільного тіла». У такий спосіб суспільство складається з різних соціальних інститутів, що виконують життєво важливі для нього функції.

Термін «соціальний інститут» вживається у найрізноманітніших значеннях. Він застосовується стосовно родини, держави, права, економіки, власності та ін.

Із зовнішньої (формальної) сторони соціальний інститут виглядає як сукупність осіб, установ, забезпечених певними матеріальними ресурсами й здійснюючих конкретну соціальну функцію.

Із внутрішньої (змістовної) сторони – це певний набір норм, цінностей, доцільно орієнтованих стандартів поведіння певних осіб у певних ситуаціях. Так, юстиція як соціальний інститут зовні являє собою сукупність осіб (судді, прокурори, адвокати, нотаріуси та ін.), установ (суди, прокуратури, виправні установи тощо), а також що використовуються ними матеріальних ресурсів (будівлі, устат-

кування, фінанси та ін.). Зі змістовної сторони соціальний інститут юстиції являє собою сукупність стандартизованих зразків поведінки правочинних осіб, що забезпечують виконання даної соціальної функції. Зазначені стандарти поведінки втілюються у соціальних ролях, характерних для системи юстиції (роль судді, прокурора, адвоката тощо).

У структурі соціального інституту виділяють:

1. Набір соціальних позицій і ролей.
2. Соціальні норми й санкції, що регулюють функціонування даної соціальної області.
3. Групу осіб, професійно зайнятих у даній області.
4. Сукупність організацій та установ, що функціонують у даній сфері.
5. Ресурси й матеріальні засоби.

Здійснюючи свої функції, соціальні інститути заохочують дії осіб, які входять до них та погоджуються з відповідними стандартами поведінки, і пригнічують відхилення у поведінці від вимог цих стандартів, тобто контролюють, упорядковують поведінку індивідів. З іншого боку, соціальні інститути задовольняють ті або інші потреби суспільства й регулюють використання ресурсів, якими володіє суспільство.

Базові характеристики соціальних інститутів, що відрізняють їх від інших соціальних утворень:

1. Об'єктивність, незалежність від свідомості, бажань, переваг окремих людей.
2. Історичність, тобто стабільність у просторі й часі.
3. Специфічність інституціонального поведінки, що реалізує взаємозалежність індивідів у цілісну систему взаємодій.
4. Обов'язковість норм і вимог соціального інституту для більшості учасників взаємодії у даній сфері, примусовість.
5. Колективність – їхня діяльність стосується взаємодії великої кількості людей, вони мають не індивідуальне походження, а виникають лише в соціумі.

Види соціальних інститутів

За ступенем формальності соціальні інститути підрозділяються на:

1. **Формальні** (наприклад, держава, школа, в'язниця, магазин) – взаємодія між суб'єктами в рамках даного інституту здійснюється на основі формально обговорених правил, законів, регламентів.

2. **Неформальні** (наприклад, дружба) – формальна регламентація соціальних ролей, функцій, способів і методів діяльності й санкцій за ненормативне поведіння відсутні. Вони базуються на нормах моралі, традиціях, релігії – якщо релігія не є державною й пануючою.

Залежно від потреб суспільства, що задовольняються соціальними інститутами, Г. Спенсер виділив три типи соціальних інститутів:

1. Соціальні інститути, відповідальні за продовження людського роду (шлюб, родина).

2. Виробничі й розподільні соціальні інститути.(промисловість, ринок та ін.).

3. Регулюючі соціальні інститути (освіта, політика, армія, держава, релігія, поліція).

Більш сучасним й загальнозживаним є розподіл соціальних інститутів на такі:

- **економічні** – це всі ті інститути, які займаються виробництвом, обміном і розподілом благ та послуг, регулюванням грошового обігу, організацією й поділом праці тощо, тобто реалізують потреби добування засобів існування: їжі, одягу, житла. До них відносять такі: власність, гроші, ринок, фірму, банк, магазин та ін.;

- **політичні** – інститути, пов'язані із встановленням, підтримкою й виконанням влади, законів, правил і стандартів, тобто вони реалізують потребу в безпеці й соціальному порядку. Це – держава, політичні партії, армія, поліція, профспілка та ін.;

- **соціальні у вузькому змісті слова**, що регулюють взаємодії людей у сімейно-побутовій сфері (сім'я, шлюб, освіта, охорона здоров'я, зв'язок, сервіс, транспорт, громадське харчування тощо);

- **культурні** – регулюють відносини, пов'язані з виробництвом, збереженням і поширенням духовних цінностей (релігія, наука, художні заклади, книжкове видавництво та ін.).

Як правило, той самий інститут може виконувати кілька функцій й іноді його складно віднести до якого-небудь виду (друкарня піклується й про прибуток, і бере участь у поширенні художньої літератури тощо).

За *тривалістю існування* соціальні інститути можна умовно розділити на такі:

- 1) **сучасні** – виникли відносно нещодавно й ми можемо приблизно назвати дату їхньої появи (профспілка, банк, інститут президентства, дитячий садок та ін.);
- 2) **історичні** – виникли дуже давно, неможливо назвати дату появи (власність, шлюб, держава тощо).

За *важливістю для існування суспільства* умовно можна виділити соціальні інститути:

1. **Фундаментальні, першочергові для існування суспільства.** Змінюється їхня форма, але вони є у всіх культурах (власність, сім'я, мова та ін.);
2. **Інститути другого плану, допоміжні** – можуть у суспільстві бути присутнім чи ні залежно від рівня його розвитку (банк, мода, профспілка, дворянські збори тощо).

Залежно від складності й розміру соціальні інститути можна умовно поділити на такі:

1. **Складні** – самі складаються з більш дрібних соціальних інститутів. (наприклад, культура, громадське харчування, охорона здоров'я. Якщо розглянути інститут освіти, то він складається з ВНЗ, технікумів, училищ, шкіл, ті, у свою чергу, діляться на більш дрібні підвиди навчальних закладів). Самим складним соціальним інститутом є держава.
2. **Прості** – ті соціальні інститути, які неможливо розділити на більш дрібні (наприклад, їдальня, магазин).

За *визнанням з боку «офіційного суспільства»* соціальні інститути можуть бути:

1. **легальні** – дозволені й схвалені суспільною думкою, мораллю, державними органами (наприклад, школа, дружба, черга, цирк, бібліотека);
2. **нелегальні** – перебувають поза рамками офіційної статистики, але про них знає все суспільство, з погляду більшості вони йому заважають (корупція, тіньова економіка, банда тощо).

Необхідно пам'ятати про умовність і відносність цих класифікацій.

2. Функції соціальних інститутів

Кожен соціальний інститут виконує свої специфічні функції у суспільстві. Але є ряд функцій, які властиві всім соціальним інститутам. До них належать:

1. *Функція закріплення й відтворення суспільних відносин у певній області.* Соціальні інститути транслують досвід, цінності, норми культури з покоління в покоління.

2. *Функція інтеграції й об'єднання суспільства* – полягає в об'єднанні прагнень, дій, відносин індивідів, що у цілому забезпечує соціальну стабільність суспільства.

3. *Функція регулювання й соціального контролю* – полягає у регулюванні дій індивідів у рамках інституту на основі норм, правил поведінки, санкцій, забезпечує виконання бажаних дій і заборони небажаного поведіння.

4. *Комунікативна функція або включення людей у діяльність* – націлена на забезпечення зв'язків, спілкування, взаємодії людей на основі певної організації їхньої спільної життєдіяльності.

5. *Спеціалізація й уніфікація видів діяльності* – кожен соціальний інститут пропонує свій алгоритм, стандарт, порядок організації спільних дій людей у рамках задоволення їхніх потреб, при цьому інші альтернативні форми організації не дозволені (наприклад, сучасна школа пропонує стандарти поведіння, програму навчання, механізми контролю й оцінювання тощо, які відмінні від тих, що існували у нашій країні 100 років тому. Визнання у суспільстві лише моногамних шлюбів не поширює права й обов'язки чоловіка й жінки на полігамні союзи).

6. *Структурування суспільства й розширення соціального простору* з появою нових соціальних інститутів.

Здійснюючи свої функції, соціальні інститути заохочують дії осіб, які входять до них, та погоджуються з відповідними стандартами поведіння, і пригнічують відхилення у поведінні від вимог цих стандартів, тобто *контролюють, упорядковують поведіння індивідів.* З іншого боку, соціальні інститути *задовольняють ті або інші потреби суспільства й регулюють використання ресурсів,* якими володіє суспільство.

В умовах інтенсивного проходження суспільних процесів, прискорення темпів соціальних змін може виникнути ситуація, коли суспільні потреби, що зміни-

лися, не знаходять належного відбиття у структурі й функціях відповідних інститутів.

Дисфункція соціального інституту – явище невідповідності діяльності соціального інституту наявним потребам соціальної системи.

Зовні дисфункція виражається у недостатці відповідних підготовлених кадрів, матеріальних ресурсів, в організаційних безладах. Зі змістовної точки зору, дисфункція виражається у неясності цілей діяльності інституту, невизначеності функцій, у падінні його соціального престижу й авторитету, втрати деперсоналізації. Принцип деперсоналізації означає, що забезпечуються всіх функцій інституту не залежить головним чином і винятково від особливостей особистості тих, хто повинен виконувати істотні завдання, що забезпечуються даним інститутом – не залежить від схильностей, переваг й інших суб'єктивних моментів. Забезпечення залежить від чіткого визначення соціальних ролей і ефективної роботи механізму, що забезпечує їхнє належне виконання.

Усунення дисфункції може бути досягнуто зміною самого соціального інституту або створенням нового соціального інституту, що задовольняє дану суспільну потребу.

У діяльності кожного конкретного соціального інституту функції й дисфункції підрозділяються на **явні**, якщо вони офіційно заявлені, очікувані й всіма усвідомлюються, і **латентні**, якщо вони приховані від очей, не заявляються й не очікуються.

Явні функції соціального інституту – ті функції, для виконання яких і створювався даний соціальний інститут, тобто функції, що відповідають його меті. Вони формуються й декларуються у кодексах і закріплені у системі статусів і ролей. Так, явна функція соціального інституту родини – відтворення потомства, його виховання й залучення до соціального життя.

Латентні (приховані) функції соціального інституту – позитивні непередбачувані в момент виникнення результати діяльності соціального інституту.

Латентні функції відрізняються від дисфункцій тим, що не наносять шкоди. Так, явною функцією вищої школи є підготовка майбутніх професіоналів, латентною функцією – формування середовища спілкування; явною дисфункцією, – те, що зміст освіти й методи навчання не відповідають сучасному інформацій-

ному вибуху, вимогам до професійних знань, які швидко змінюються; латентною дисфункцією – закріплення соціальної нерівності, що має місце, наприклад, за рахунок наявності елітної й приватної освіти, доступної не для всіх, низьких шансів сільської молоді вступити до ВНЗ через слабкий рівень підготовки у сільських школах.

3. Зміни у соціальних інститутах

При змінах суспільства соціальні інститути повинні так само змінюватися.

Причини таких змін можуть бути внутрішні й зовнішні. До внутрішніх причин можна віднести ускладнення соціальної реальності у зв'язку з появою нових технологій, ресурсів, висування нових вимог до організації виробництва й споживання (екологічних, санітарних), розширення культурних запитів і соціальних потреб членів суспільства. До зовнішніх причин можна віднести вплив інших, як правило, більш розвинених соціальних систем, у яких відбувається запозичення (безумовно не пряме й безпосереднє, а перероблене, підбудоване під культурну специфіку системи) інституціональних моделей. Будь-яка інституціональна зміна починається з конфлікту, протиріччя, незадоволеністю роботою раніше існуючих інституціональних моделей.

Основними варіантами інституціональних змін є:

1. **Удосконалення, ускладнення структури існуючих соціальних інститутів.** Прикладом цього є ускладнення структури освіти як соціального інституту, поява в його структурі нових елементів (технікумів, спецшкіл, підготовчих курсів), нових методів оцінювання, нових форм навчання (заочне, дистанційне).

2. **Нове перенаправлення діяльності раніше існуючих інститутів.** Приклади цього: перехід виробничої функції, що в умовах аграрного суспільства виконувалася родиною, до інститутів, які функціонують у сфері найманої праці; виконання в умовах СРСР психіатричними лікарнями функції ізоляції й покарання ін-акомислячих, дисидентів.

3. **Виникнення нових і припинення існування старих соціальних інститутів.**

Виникнення, формування й розвиток соціального інституту – **інституціоналізація**. Це процес упорядкування, формалізації й стандартизації соціальних

зв'язків, заміна спонтанного й експериментального поводження на передбачуване поводження, що очікується, моделюється, регулюється.

Процес інституціоналізації складається з декількох послідовних етапів:

- 1) виникнення потреби, задоволення якої вимагає спільних організованих дій;
- 2) формування спільних цілей;
- 3) поява соціальних норм і правил у ході стихійної соціальної взаємодії, яка здійснюється методом проб і помилок;
- 4) поява процедур, пов'язаних з нормами й правилами;
- 5) інституціоналізація норм і правил, процедур, тобто їхнє прийняття, практичне застосування;
- 6) встановлення системи санкцій для підтримки норм і правил, диференційованість їхнього застосування в окремих випадках;
- 7) створення системи статусів і ролей, що охоплюють усіх без винятку членів інституту.

Так, освіта стає соціальним інститутом, коли з'являється особлива соціальна спільність, зайнята професійною діяльністю з навчання й виховання, одержують розвиток масова школа, спеціальні норми, що регулюють процес передачі соціального досвіду, соціальний контроль за цією діяльністю з боку спеціалізованих органів.

Формування соціального інституту може відбуватися стихійно або свідомо.

Зміни у соціальному інституті можуть приводити до його дезорганізації, руйнування й зникнення. Такий процес називається **деінституціоналізація**. Її наслідки можуть бути позитивними або негативними. Так, наприклад, пішли в минуле такі соціальні інститути, як інквізиція, рабство, інститут дуелей. Як правило, безвісно соціальні інститути не зникають, на їхньому місці з'являються більш сучасні форми організації спільних дій людей, які краще, ефективніше в нових умовах задовольняють соціальні потреби. На зміну дуелям прийшли суди, замість цехів ремісників – фабрики й заводи тощо. Деінституціоналізація, у першу чергу, проявляється у наростанні кількості дисфункцій.

4. Соціальні організації

Більшість соціальних інститутів мають потребу в спеціальних соціальних організаціях, у яких безпосередньо реалізується їхня діяльність, закріплюються норми й цінності. Порівнюють ці два утворення тому, що вони досить близькі. Загальне для них те, що вони виникають у процесі інституціоналізації людської діяльності. У цьому аспекті вони відрізняються тільки тим, що інституціоналізація в організаціях охоплює поведження людей, що задане їхнім локальним об'єднанням, яке відповідає локальній програмі й меті діяльності, а в інститутах – об'єднанням людей у масштабі суспільної системи як цілісності (тобто соціальний інститут подібний до абстрактної схеми, програми, плану, за яким варто задовольняти ту або іншу потребу, а соціальні організації – реальні об'єднання людей, що діють за цією схемою).

Існує кілька визначень організації:

1) **організації** – це ступінь внутрішньої впорядкованості, погодженості функціонування елементів системи, (наприклад, військовий підрозділ має високий рівень організації, тобто він здатен швидко зібратися, розподілити завдання, діяти спільно);

2) **організації** – це вид діяльності, спрямований на упорядкування елементів системи. Наприклад, займатися організацією навчального процесу – це погодити роботу викладачів, наявні навчальні площі й ресурси з вимогами програми навчання; організувати злочинне угруповання – тобто підібрати людей, які готові здійснювати злочини і володіють відповідними навичками, знайти для них необхідні матеріальні ресурси (зброя, транспорт, матеріальні кошти) і зібрати потрібну для здійснення злочинів інформацію, навчити їх узгоджено взаємодіяти;

3) **організації** – це елемент соціальної структури, сукупність людей, колектив, спільно координований і субординовано реалізуючий загальну мету. Далі ми будемо її розуміти у цьому сенсі.

Саме в організаціях або при їхньому сприянні люди ростуть, вчаться, працюють, переборюють недуги, вступають у різноманітні відносини, розвивають науку й культуру. У рамках організацій повсюдно здійснюється людська діяльність.

Соціальна організація являє собою *цілісну соціальну систему*. На базі об'єднання елементів організації в ціле виникає *синергетичний ефект*, що являє собою явище збільшення зусиль людей у ході їх спільної скоординованої діяльності.

Ефект синергії з'являється, якщо:

- по-перше, зусилля всіх учасників скоординовані керівним органом організації так, що кожен член організації знає, що йому робити, у якому місці й у який час;
- по-друге, зусилля сконцентровані, і всі учасники одночасно діють для досягнення організаційних цілей.

Загальні ознаки організації:

- *доцільність* – наявність мети діяльності, яку не можна досягти поодиночі. Виділяють зовнішні й внутрішні цілі (зовнішня мета НТУ «ХПІ» – підготовка професійних кадрів з технічних спеціальностей, внутрішня – підтримка дисципліни, матеріальне й кадрове забезпечення навчального процесу, охорона здоров'я співробітників організації тощо);

- *керованість, ієрархічність* – для постановки й реалізації цілей є управлінські структури, вертикальні й горизонтальні осі керування;

- *наявність системи статусів, координованих і субординованих*;

- *наявність специфічних норм* – норми можуть бути формальні й неформальні, загальні для всього інституту й специфічні для конкретної організації;

- *членство в організаціях* – кожна організація має своїх безпосередніх учасників, їхня приналежність до організації фіксується спеціальною формою (міліціонер, військовий, співробітник банку), документами (пропуск, особиста справа);

- *ідентичність* – те, що дозволяє відрізнити одну організацію від іншої, – це адреса організації, її назва, номер рахунку в банку тощо.

Існують різні класифікації соціальних організацій:

1. *Залежно від порядку членства* (доступності для вступу):

- *відкриті* – членом може бути будь-хто бажаючий, який поділяє цінності й норми організації (релігійна організація, в яку беруть усіх);

- *напівзакриті* – членом може бути людина, що розділяє цінності й норми організації та відповідає критеріям відбору, які запропоновані організацією до своїх членів, – таких критеріїв може бути різна кількість, більшість організацій нале-

жать до цього типу (Харківський авіаційний завод, НТУ «ХП», Харківський оперний театр та ін.);

- *закриті* – ті організації, в які дуже важко потрапити, тому що немає відкритого конкурсу, умови прийому повністю невідомі (розвідувальні організації, злочинні організації тощо).

2. Залежно від інституціональної приналежності: економічні, політичні, соціальні, культурні, тобто *за сферами діяльності*.

3. *За ступенем автономності*:

- *адміністративні* – формуються за рішенням надорганізації – більшої структури, що володіє такими повноваженнями (відкриття районної поліклініки № 15 у місті Х відбувається за розпорядженням Міністерства охорони здоров'я та ін.);

- *суспільні* – виникають тоді, коли спільність людей, група самостійно проголошує цілі, завдання організації, приймає устав, структуру керівництва тощо (якась політична партія, «фанклуб», приватна фірма).

4. *За ступенем формалізації структури управління* – бюрократичні й ті, які управляються за принципом «чорного ящика».

Макс Вебер виділив такі *характеристики ідеальної бюрократичної організації*: чіткий поділ прав та обов'язків між членами організації; регламентація діяльності за допомогою формально встановлених і зафіксованих абстрактних правил; посадова ієрархія; технічна компетентність, кваліфікація співробітників, а не особисті якості й зв'язки; формальна, письмова комунікація; «знеособленість» – обов'язки й зобов'язання відповідають посадам, а не індивідові, що може займати їх у певний момент часу.

5. *За масштабами*: міжнародні, державні, регіональні, місцеві.

6. *На підставі способу інтеграції членів і механізму соціального контролю* (за А. Етціоні):

- *примусові* – опираються на пряме (фізичне, військове) насильство над людиною або загрозу застосування насильства. Найбільш яскравим прикладом служать в'язниці, психіатричні лікарні й армійські підрозділи. Примусові організації мають особливі зовнішні ознаки – наприклад, замкнені двері й заграбовані вікна, а нагляд за їхніми членами здійснює спеціальний персонал, що охороняє;

- *утилітарні* – поєднують своїх членів на основі матеріального інтересу, тобто це організації, які платять своїм співробітникам за їхню працю;
- *символічні (нормативні)* – поєднують своїх членів на основі солідарності, що обумовлена загальними моральними або ідеологічними принципами. Їх називають ще добровільними асоціаціями. До них відносять клуби, ліги жінок, «Червоний хрест», політичні партії, масові рухи, профспілки, релігійні організації, фонди та ін.

7. *За формою власності*: приватні, державні, муніципальні та змішані.

Таким чином, можна зробити висновок, що кожен соціальний інститут можна вважати соціальною організацією, але не кожен організацію – інститутом. Соціальний інститут являє собою більш широке утворення ніж організація.

Таким чином, соціальні інститути виникають історично та впорядковують та організовують людську діяльність з метою задоволення основних потреб суспільства. У структурі соціального інституту виділяють набір соціальних позицій і ролей; систему соціальних норм, що регулюють функціонування даної соціальної області; групу осіб, професійно зайнятих у ній; сукупність організацій і установ, що функціонують у даній сфері; ресурси й матеріальні засоби. Соціальні інститути можна поділити на формальні та неформальні; сучасні та історичні; прості та складні; фундаментальні та інститути другого плану; економічні, політичні, культурні та соціальні у вузькому змісті слова. Всі вони контролюють, упорядковують поведінку індивідів, регулюють використання ресурсів, якими володіє суспільство, задовольняють ті або інші потреби суспільства. У межах кожного соціального інституту можна виділити явні, латентні та можливі дисфункції. Соціальні інститути стійкі, але не статичні утворення. Вони виникають та руйнуються, ускладнюють структуру та починають виконувати нові функції. Більшість з них не можуть існувати без спеціальних соціальних організацій, в яких безпосередньо реалізується їхня діяльність, закріплюються норми й цінності. Ознаками організації є: ефект синергії; доцільність; керованість, ієрархічність; система статусів та норм; ідентичність; наявність членів. Організації поділяють залежно від порядку членства, сфер діяльності; ступеня автономності; рівня формалізації структури управління, масштабів, способів інтеграції і механізму соціального контролю, формою власності.

Матеріал для самостійного вивчення

ОСВІТА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

Поняття «освіта» багатозначне. Його можна розглядати і як процес, і як результат засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок і розвитку особистості. Сьогодні існує сім різних підходів до визначення освіти. Так, освіта – це і специфічний соціальний інститут, і освітній процес, і тип діяльності, і результат, і цінність, галузь господарювання, а також специфічна область знання.

Соціальний інститут освіти формується для задоволення основних соціальних проблем у сфері освіти, для визначення того, як саме освітня діяльність має бути організована, спрямована і реалізована. Освіта як соціальний інститут – це стійка форма соціальної діяльності, яка відтворюється у часі та просторі. Сучасні соціологи розглядають освіту разом з сім'єю, економікою, політикою й релігією – головними сферами соціальної діяльності соціентального рівня.

Якщо ми говоримо про освіту як про результат, то може згадуватися і реальний рівень знань, якостей особистості, фактична вченість; і формальний результат цього процесу – атестат, диплом, свідоцтво. В Україні у науковій спільноті вживається термін «освітологія», який об'єднує комплексні підходи у дослідженні освіти.

Система освіти також включає різні **види**:

1. За мірою загальності розрізняють загальну і спеціальну освіту.
2. За типом відношення до держави – світські й релігійні навчальні заклади.
3. За доступністю – масова й елітарна.
4. За рівнем формальності – формальна й неформальна.

Світська освіта в Україні має складну структуру європейського типу і включає дошкільну освіту, загальну середню освіту, позашкільну освіту, професійно-технічну освіту, вищу освіту, післядипломну освіту, аспірантуру, докторантуру, самоосвіту. Крім того, встановлені такі освітні рівні: початкова загальна освіта, базова загальна середня освіта, повна загальна середня освіта, професійно-технічна освіта, базова вища освіта, повна вища освіта, а освітньо-

кваліфікаційні рівні мають градацію: кваліфікований робітник, молодший фахівець, бакалавр, фахівець, магістр (див. рис. 5.1).

Вік				Терміни навчання, роки
29	Докторантура			3
28				
27	Аспірантура			3
26				
25	Магістрат			6 (4+2)
24	Фахівець			
23	Бакалаврат			5 (4+1)
22	Середня професійна освіта			
21	Неповна вища освіта			4 (2+2)
20	Середня професійна освіта			
19	Початкова професійна освіта			2
18	Початкова професійна освіта			
17	Повна середня освіта			2
16	Професійна освіта			
15	гімназія			5
14	ліцей			
13	школа			
12	Основна середня освіта			4
11	Початкова освіта			
10	Початкова освіта			5
9	Початкова освіта			
8	Початкова освіта			5
7	Початкова освіта			
6	Початкова освіта			5
5	Початкова освіта			
4	Дитячі садки			5
3	Дитячі садки			
2	Дитячі ясла			5
1	Дитячі ясла			
0	Дитячі ясла			

Рис. 5.1 – Структура рівнів системи освіти України

У сучасному вигляді освіта виникла у Древній Греції. Там домінувала приватна сімейна освіта, яку здійснювали раби. Публічні школи функціонували для бідних верств вільного населення. Елітарні школи (ситарії) формували художній смак, уміння співати, грати на музичних інструментах. Фізичний розвиток і військові здібності формувалися у палестрах, розвивалися у гімназіях.

Саме у Древній Греції зародилися основні типи шкіл: гімназія, ліцей (місце викладу своєї системи Аристотелем), академія (Платон).

У Древньому Римі школа переслідувала метою вирішення прикладних, утилітарних завдань, була націлена на підготовку воїнів і державних діячів, у ній панувала жорстка дисципліна. Вивчалися мораль, право, історія, риторика, література, мистецтво, медицина.

У середні віки формується релігійна освіта. Функціонують три види навчальних закладів:

1. Церковно-приходські.
2. Кафедральні.
3. Світські.

У XII–XIII ст. в Європі виникають університети, а при них колегії для вихідців із бідних прошарків. Типові факультети: мистецтва, права, теології та медицини.

Широкого поширення освіта набула впродовж останніх двох-трьох віків. Розглянемо ті соціальні зміни, які сприяли розвитку освіти.

Першою з таких змін стала *Демократична революція*. Як видно на прикладі Французької революції (1789–1792 рр.), вона була викликана зростаючим прагненням неаристократичних прошарків брати участь у політичних справах.

У відповідь на цю вимогу були розширені можливості дістати освіту: адже нові актори на політичній сцені не могли бути неосвіченими масами, щоб брати участь у голосуванні, народні маси повинні хоч би знати букви. Масова освіта виявилася тісно пов'язаною з участю народу в політичному житті.

Ідеал суспільства рівних можливостей є іншим аспектом демократичної революції, який проявлявся в різних формах і у різний час у багатьох країнах. Оскільки вважається, що здобуття освіти – головний спосіб забезпечити висхідну соціальну мобільність, рівні соціальні можливості стали майже синонімом рівного доступу до освіти.

Другою найважливішою подією в історії сучасної освіти стала *промислова революція*. На ранніх етапах розвитку промисловості, коли технологія була примітивною, а робітники мали низьку кваліфікацію, не було потреб в освічених кадрах. Але розвиток промисловості в широких масштабах зажадав розширення системи освіти для підготовки кваліфікованих працівників, які могли б виконувати нові складніші види діяльності.

Третя важлива зміна, що сприяла розширенню системи навчання, була пов'язана з розвитком самого інституту освіти. Коли інститут зміцнює своє положення, утворюється група, об'єднана загальними законними інтересами, яка висуває свої вимоги до суспільства, наприклад, щодо підвищення свого престижу або матеріальної підтримки з боку держави. Освіта не є виключенням з цього правила.

Як соціальний інститут освіта формується в ХІХ столітті, коли з'являється масова школа. У ХХ столітті функція освіти постійно зростає, росте формальний рівень освіти населення. У розвинених країнах більша частина молоді закінчує середню школу (США – 86 % молоді, Японія – 94 %). Росте віддача від освіти. Приріст національного доходу за рахунок вкладення в сферу освіти досягає 40–50 %. Збільшується доля державних витрат на освіту. Для характеристики рівня вченості населення використовується такий показник як кількість студентів на 10 тис. населення. За цим показником лідирує Канада – 287, США – 257, Куба – 239. В Україні цей показник останніми роками зростає, якщо в 1985–86 навч. рр. на 10 тис. доводилося 167 студентів, то в 1997–98 навч. рр. – 219, 2000–01 навч. рр. – 259. Сьогодні в Україні чисельність студентів ВНЗ ІІІ–ІV рівнів акредитації на 10 тис. населення складає 597 чоловік. Це відбувається за рахунок підвищення міри доступності освіти, розвитку сфери приватної освіти і розширення платної освіти у державних ВНЗ.

У цілому освіта покликана передавати від покоління до покоління цінності пануючої культури. Проте ці цінності змінюються, тому зміст освіти також зазнає зміни. Якщо в древніх Афінах головна увага приділялася витонченим мистецтвам, то в Древньому Римі головне місце займала підготовка воєначальників і державних діячів. У середні віки в Європі освіта концентрувалася на засвоєнні християнського вчення, в епоху Ренесансу знову спостерігався інтерес до літератури і мистецтва. У сучасних суспільствах в основному робиться натиск на вивченні природничонаукових дисциплін, а також велика увага приділяється розвитку особистості, тобто гуманізації освіти.

До кількості основних соціальних функцій освіти відносять такі:

- **соціально-економічні**, пов'язані з формуванням і розвитком інтелектуального, науково-технічного і кадрового потенціалу суспільства;

- **соціально-політичні**, реалізація яких дозволяє забезпечити безпеку суспільства у найширшому її розумінні, соціальний контроль, соціальну

мобільність, стійкий розвиток суспільства, його інтернаціоналізацію і включеність у загальноцивілізаційні процеси;

• **функції культуротворча** – розвиток духовного життя суспільства, де вища школа виконує вирішальну функцію, бо вона не лише безпосередньо впливає на формування особистості, але і закладає в ній почуття соціальної відповідальності, дозволяє зберігати, розвивати і транслювати духовну спадщину.

При цьому необхідно відмітити, що взаємодія і переплетення названих вище функцій досить висока і має тенденцію до подальшого зростання. Так, у науковій літературі, найчастіше згадуються і такі функції освіти, як:

• **Соціалізуюча.** Залучення особистості до соціальних норм і цінностей суспільства.

• **Інтеграційна.** Залучаючи до єдиних цінностей, навчаючи певним нормам, освіта стимулює єдині дії, об'єднує людей.

• **Соціальної мобільності.** Освіта виступає каналом соціальної мобільності. Хоча у сучасному світі і зберігається нерівний доступ до освіти. Так, у США з сімей, що мають доходи нижче 10 тис. дол., до ВНЗ вступають 15,4 % дітей, понад 50 тис. дол. – 53 %.

• **Селекційна.** Існує відбір в елітні навчальні заклади, їх подальше просування.

• **Гуманістична.** Усебічно розвиток особистості учня.

Виділяють також латентні функції освіти, до яких відносяться функція «няні» (освіта на якийсь час звільняє батьків від необхідності наглядати за дітьми), функція формування середовища спілкування, вища школа в нашому суспільстві виконує функцію деякої «камери схову».

Серед різноманітних цілей освіти виділяються три найбільш стійкі: *інтенсивна, екстенсивна, продуктивна.*

Екстенсивна мета освіти припускає передачу накопичених знань, досягнень культури, допомога учням у самовизначенні на цьому культурному базисі, задіюванні наявного потенціалу.

Інтенсивна мета освіти полягає в широкому і повному розвитку якостей учнів для формування у них готовності не лише засвоювати певні знання, але і постійно поглиблювати їх, розвивати творчий потенціал.

Продуктивна мета освіти припускає підготувати учнів до тих видів діяльності, якими їм належить займатися, і тій структурі зайнятості, яка склалася.

Відчутно змінилося середовище, в якому формується і функціонує освіта. Так, рівень розвитку людських ресурсів став ключовим у визначенні перспектив сучасного суспільства. На початку XXI століття чітко позначилися основні тенденції освіти, до них можуть бути віднесені такі:

1. *Криза освіти*, що пов'язана із застарюванням структури і принципів організації сучасної системи освіти. Існуюча система сформована ще в XIX столітті і досі принципово не змінилася.

2. *Глобалізація та інтернаціоналізація освіти* виступають системними чинниками, що змінюють усі параметри соціальної структури суспільства; це характеристики не лише інститутів і норм, але і цінностей, стандартів. У травні 2005 року Україна приєдналася до Болонського процесу.

3. *Орієнтація системи освіти* на потреби інформаційного суспільства – поява дистанційного навчання, широке використання комп'ютерних технологій і мережевих ресурсів.

4. *Виникнення нових методів організації системи освіти*. Навчальні заклади більшості розвинених країн світу все частіше з навчально-наукових і культурних центрів, що фінансуються державою, перетворюються також на підприємства.

5. *Розширення ініціативи, автономії у боротьбі з ієрархічною бюрократичною моделлю суспільства* у цілях кращого задоволення потреб людини. Показово, що у кількох провідних західних державах у загальних витратах на вищу школу доля асигнувань, які йдуть на навчальну роботу, відносно зменшується, а витрати на дослідницькі програми ростуть і абсолютно, і відносно.

6. *Академічна мобільність*, яка якоюсь мірою входить у протиріччя з тенденцією автономізації ВНЗ, особливо в області змісту програм і реалізації навчального процесу.

7. *Різне зростання пропонованих додаткових освітніх послуг*, у тому числі у рамках безперервної післявузівської освіти.

8. *Реформування освіти* пов'язано із загостренням освітньої кризи, наростанням глобальних викликів і соціальних проблем, пошуком сучасніших принципів побудови та організації освітніх систем. Такий процес реформування освіти часто називають її модернізацією.

На тлі світових тенденцій розвитку освіти в Україні формуються і власні тренди. Так, можна спостерігати, що у професійній освіті йде процес перепрофілювання і зміни статусу навчальних закладів. Відкриваються коледжі, університети, академії, філії престижних ВНЗ. Все більше розширюється міжнародна співпраця навчальних закладів між різними країнами.

Основна ідея реформування – розвиток освіти на основі принципу безперервності, який передбачає постійне поповнення і оновлення знань людини, його духовне вдосконалення впродовж усього життя. Як основні напрями реформ у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. були визначені такі:

- демократизація системи навчання і виховання;
- гуманітаризація і гуманізація процесу освіти;
- комп'ютеризація;
- інтернаціоналізація процесу освіти.

У той же час, зміни у системі освіти дозволяють визначити перспективи і темпи реформування його структури.

Це, по-перше, створення умов для здобуття якісної освіти населенням як в країні, так і за кордоном.

По-друге, оптимізація розміщення навчальних закладів усіх рівнів і східців на території країни, різноманітність освітніх програм, що пропонуються, спеціальностей, а також диференціація і диверсифікація освіти.

По-третє, виявлення перспективних напрямів освіти на основі програмування і планування ринку, перепрофілювання і створення нових видів освіти і типів навчальних закладів, що відповідають потребам економіки, соціальної сфери, і, звичайно ж, освітнім запитам населення країни.

По-четверте, орієнтація системи освіти на задоволення особистісних, соціальних, професійних, етнічних потреб населення.

По-п'яте, комерціалізація і розвиток мережі додаткової, у тому числі професійної освіти, а також розширення внутрішньофірмової підготовки і перепідготовки фахівців.

По-шосте, впровадження освітніх програм, що дозволяють здобувати освіту по частинах, чергуючи очну освіту з роботою і заочною (дистанційною) освітою, і виходити на отримання сертифіката впродовж певного часу.

І нарешті, оптимізація мережі навчальних закладів пов'язана з вирішенням проблем, які стосуються задоволення освітніх потреб дітей, що характеризуються

спеціальними запитами (від обдарованих дітей до дітей із затримками у розумовому і фізичному розвитку).

Таким чином, освіта – це багатозначне соціальне явище, яке можна розглядати і як процес, і як результат засвоєння систематизованих знань, умінь, навичок і розвитку особистості. Сучасна освіта: *забезпечує* функціонування суспільства як інформаційного, *триває* впродовж усього життя людини, *має* складну структуру, яка надає можливості сучасній людині здійснювати власноручно обрану освітню стратегію.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 5.1

У таблиці поміщені ключові поняття та їхні визначення. Установіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
Дисфункція соціального інституту		1. Історично сформовані, стійкі форми організації спільної діяльності людей, що задовольняють соціальні потреби
Економіка		2. Сукупність людей, колектив, спільно скоординований і субординовано реалізуючий загальну мету
Інституціоналізація		3. Невідповідність діяльності соціального інституту наявним соціальним потребам
Соціальний інститут		4. Процес упорядкування, формалізації й стандартизації соціальних зв'язків
Синергетичний ефект		5. Функції, для виконання яких створювався даний інститут
Наука		6. Соціальний інститут, діяльність якого пов'язана із установленням, підтримкою й виконанням влади
Формальні соціальні інститути		7. Соціальний інститут, спрямований на одержання й застосування знань
Соціальна організація		8. Взаємодія між суб'єктами в рамках даного інституту здійснюється на основі формально обговорених правил, законів, регламентів
Явні функції		9. Явище збільшення зусиль людей у ході їх спільної скоординованої діяльності
Політика		10. Соціальний інститут, що займається виробництвом, обміном і розподілом матеріальних благ

Завдання 5.2

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені запитання.

№	Запитання	Відповідь	
		Так	Ні
1.	НТУ «ХП» – це соціальний інститут?		
2.	Зі змістовної сторони соціальний інститут – це набір соціальних норм і моделей поведінки?		
3.	Найважливішим агентом соціалізації молоді є інститут освіти?		
4.	Суспільна думка належить до соціокультурних інститутів?		
5.	Інституціоналізація – це процес створення соціального інституту?		
6.	З формальної сторони соціальний інститут – це організації, установи й професіонали, що в них працюють?		
7.	Інститут освіти має дисфункції?		
8.	Всі соціальні інститути виконують комунікативну функцію?		
9.	Формування освіти як соціального інституту пов'язано з появою масової школи?		
10.	Політичні інститути потрібні для виробництва, розподілу, обміну й споживання матеріальних благ?		

Завдання 5.3

Один із провідних американських соціологів Райт Міллс писав:

«Суспільство – це конфігурація інститутів, які при своєму функціонуванні обмежують свободу дій людей. У сучасному суспільстві налічується п'ять інституціональних порядків: 1) економічний – інститути, що організують господарську діяльність; 2) політичний – інститути влади; 3) сімейний – інститути, що регулюють статеві відносини, народження й соціалізацію дітей; 4) військовий – інститути, що організують законну спадщину; 5) релігійний – інститути, що організують колективне шанування богів».

Який важливий інститут не названий Р. Міллсом у переліку інституціональних порядків? Який вид діяльності він організує й регулює?

Завдання 5.4

Американські соціологи П. Бергер і Т. Лукман найважливішою умовою формування соціального інституту називали необхідність його легітимації, тобто «пояснення» й «виправдання» його існування для нових поколінь. Вони відзначили, що діти не можуть осмислити навколишній соціальний світ, спираючись на спогади про ті обставини, при яких соціальні інститути або їхні частини були

утворені, тому виникає потреба в інтерпретації соціального інституту. Так, панування чоловіка мається на увазі або фізіологічно – «він сильний» і зможе забезпечувати свою родину засобами існування, або міфологічно – «Бог створив чоловіка, а з його ребра – жінку».

Інституційний порядок, що розвивається як дах, з яким наступні покоління знайомлять у процесі соціалізації. Таким чином, аналіз знань людини про соціальні інститути є частиною соціального порядку. Це можуть бути знання на дотеоретичному рівні у вигляді прислів'їв, повчань, вірувань, міфів, а також складні теоретичні поняття. У цьому випадку немає істотного значення, чи відповідають вони дійсності.

Приведіть відомі вам пояснення (почуті від батьків, бабусь, з телебачення, газет, від учителів, друзів тощо), які виправдовують існування й доводять необхідність таких позицій:

- 1) затвердження національних свят;
- 2) вибір депутатів;
- 3) збереження інституту президентства;
- 4) одержання вищої освіти;
- 5) реєстрація шлюбу;
- 6) дотримання черги у магазині;
- 7) перехід вулиці у зазначеному місці;
- 8) придбання квитка у громадському транспорті.

Завдання 5.5

Один із найбільш авторитетних напрямків сучасної соціології – структурний функціоналізм – підкреслює, що для того щоб зрозуміти як функціонує суспільство необхідно докладно вивчити структуру й функції його соціальних інститутів (звідси й назва цього напрямку). Проаналізуйте структуру й функції (явні, латентні й дисфункції) таких соціальних інститутів:

- 1) інституту релігії;
- 2) інституту науки;
- 3) інституту громадської думки;
- 4) інституту спорту;
- 5) інституту армії;
- 6) інституту реклами.

Завдання 5.6

Соціальні інститути виникають у суспільстві тільки тоді, коли у нього виникає об'єктивна потреба у даному виді діяльності. Якщо потреба змінюється, змінюється й соціальний інститут. З'являються нові потреби – з'являються нові інститути, потреба стає незначною або зовсім зникає – зникає й інститут. Проілюструйте ці закономірності прикладами із сучасності. Аргументуйте свою відповідь, використовуючи лекційний матеріал про процес і етапи інституціоналізації.

Завдання 5.7

Охарактеризуйте НТУ «ХПІ» як соціальну організацію, а саме: поясніть ефект синергії, що досягається нею, знайдіть наявність усіх ознак соціальної організації у даній структурі, опишіть її типологію.

Завдання 5.8

Як ви можете пояснити зростання попиту на ринку праці на компетентного фахівця на відміну від колишньої орієнтації на кваліфікованого фахівця?

Завдання 5.9

Постарайтеся обкреслити коло тих змін в освіті, які сталися у результаті використання інформаційних технологій. Виділіть об'єктивні чинники розвитку освітніх систем.

Завдання 5.10

Чи згодні ви з тим, що у сучасних умовах принцип загальності, доступності освіти, сформульований у руслі загальної гуманістичної традиції, повинен органічно поєднуватися з елітарністю деяких освітніх структур, перед якими ставиться завдання відбору і розвитку талановитої молоді залежно від здібностей та рівня інтелектуальної підготовки? Як цьому сприяють сучасні реформи освіти в Україні?

Завдання 5.11

Чим викликана необхідність заміни авторитарної педагогіки педагогікою толерантності, трансформації суб'єктно-об'єктного відношення між викладачем і студентом – суб'єкт-суб'єктивним. Доведіть, що перехід від кваліфікації до компетенції дасть можливість знаходити рішення у будь-яких професійних і життєвих ситуаціях. Наскільки, на вашу думку, реформи освіти в Україні успішні у цьому плані? Запропонуйте шляхи вирішення цих проблем.

Завдання 5.12

Заповніть таблицю, відповівши на запитання.

Що заважає підвищенню якості освіти в Україні?	
Проблеми, пов'язані зі студентами	1. 2. 3. 4. 5.
Проблеми викладачів	1. 2. 3. 4. 5.
Проблеми в організації процесу освіти	1. 2. 3. 4. 5.

Завдання 5.13

Опитавши своїх друзів, виділіть основні мотиви здобуття вищої освіти у нашому університеті. Прокоментуйте їх реалістичність.

ТЕМА 6. ШЛЮБ І СІМ'Я ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ

1. *Поняття шлюбу. Класифікації шлюбів.*
2. *Шлюбна поведінка.*
3. *Сім'я як мала соціальна група й соціальний інститут. Функції сім'ї.*
4. *Розвиток інституту сім'ї. Проблеми розвитку сім'ї в сучасному суспільстві.*

1. Поняття шлюбу. Класифікації шлюбів

Шлюб – це історично сформована узаконена й урегульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки у сексуальній, економічній і господарсько-побутовій сфері.

До виникнення інституту шлюбу існував *проміскуїтет* – відсутність чітких заборон на сексуальні зв'язки, тобто стан, коли будь-який чоловік даного суспільства мав можливість бути сексуальним партнером будь-якої жінки даного суспільства. Сьогодні шлюб є досить твердою регламентацією відносин між жінкою й чоловіком. Він є основою виникнення більшості родин.

Розглянемо різні типи шлюбів. Слід зазначити, що часто назви, які використовуються в класифікаціях шлюбів, засновані на давньогрецькому слові «gamos», що в перекладі означає шлюб.

За кількістю шлюбних партнерів виділяють:

1. **Груповий шлюб** – кілька індивідів однієї статі одружуються з декількома індивідами іншої статі.
2. **Полігамію** – один індивід одружується з декількома індивідами іншої статі. Полігамія буває двох видів:
 - а) *поліандрія* (від давньогрецького «*andros*», тобто чоловік) – коли одна жінка одружується з декількома чоловіками;
 - б) *полігінія* (від давньогрецького «*gune*», тобто жінка) – коли один чоловік одружується з декількома жінками.
3. **Моногамію** – або парний шлюб (один чоловік і одна жінка).

За соціально-демографічними, етнічними ознаками чоловіків і жінок шлюби бувають:

1. *Гомогамні* – чоловік і дружина мають приблизно однаковий вік, освіту, професію, належать до однієї етнічної групи.

2. *Гетерогамні* – чоловік і дружина значно відрізняються за зазначеними ознаками.

За юридичним закріпленням:

1. *Законний шлюб* (тобто зареєстрований).

2. *Вільний шлюб* (або незареєстрований шлюб).

За формою реєстрації шлюби бувають:

1. *Цивільні* (тобто зареєстровані в РАГСах).

2. *Церковні*.

2. Шлюбна поведінка.

Шлюбна поведінка – поведінка, метою якої є задоволення потреби в шлюбі, поведінка, пов'язана з вибором шлюбного партнера (тобто з шлюбним відбором). Під *шлюбним відбором* розуміється процес, у результаті якого з сукупності простору можливих виборів шлюбного партнера так чи інакше, тим або іншим способом відбирається той, хто в кожному даному конкретному випадку єдиний партнер (партнерка), який (яка) стає чоловіком (дружиною) або тим, з ким «живуть разом».

Процес шлюбного відбору історично обумовлений, залежить від економічних, соціокультурних та інших умов. Основні *особливості шлюбного відбору* в різних культурах і на різних стадіях історичного розвитку визначаються:

1. Простором можливих виборів шлюбних партнерів. Якщо допускаються повторні шлюби, то сукупність виборів, з яких проводиться шлюбний відбір, безмежно велика, включає всіх дорослих незалежно від того, одружилися вони чи ні. У культурах, де повторні шлюби не допускаються, людина входить у простір шлюбного відбору після досягнення шлюбного віку і покидає його одружуючись. В Україні раніше вступ до повторного шлюбу був ускладнений, у наш час це звичайна справа (існує термін «серійна моногамія», що підкреслює можливість декількох «серій» шлюбних партнерств протягом певного часу).

2. Ступенем свободи індивідуального вибору. У минулому практично завжди шлюби організовувалися батьками. Зараз в Україні домінує «вільний» вибір, який

здійснює подружжя. Але вони підкоряються певним культурним, соціальним, психологічним і частково соціально-біологічним чинникам шлюбного відбору.

Чинники шлюбного відбору

- *Культурологічні – правило ендогамії-екзогамії.*

Правило ендогамії у наш час слід розуміти як примус обирати собі шлюбного партнера зі своєї власної етнічної групи, але з різних кланів (якщо вони є). Правило екзогамії забороняє шлюб серед членів власної сімейної групи, тобто запобігає шлюбом між близькими родичами. Правило ендогамії (ендогамний тиск) діє сильно і жорстко, коли йдеться про національну або расову приналежність.

- *Соціологічні – гомогамія та сусідство.*

Поняття «*гомогамія*» слід розуміти як тенденцію укладення шлюбів між людьми, які мають схожі або однакові характеристики – соціальні, психологічні, фізичні. Протилежна тенденція позначається поняттям *гетерогамія*. Ймовірність того, що у людей виникає взаємна симпатія один до одного, і що вони одружаться, вище у тому випадку, якщо вони схожі один на одного за такими ознаками: вік, етнічна приналежність, соціальний статус, освіта, рівень інтелекту, зовнішність і сумісність внутрішнього годинника. При цьому найзначнішою є роль віку, етнічної приналежності та освіти.

Якщо брати всі характеристики, то визначається тенденція, що називається *шлюбним градієнтом*: у процесі шлюбного відбору чоловіки віддають перевагу молодшим жінкам з відносно меншим освітнім рівнем і тим що належать до щодо нижчої соціальної групи. Правило гомогамії діє так само щодо інтелекту, фізичної привабливості, схожості біологічних ритмів, шлюбного статусу і ціннісних орієнтирів, включаючи політичні і релігійні.

Під «сусідством» розуміється просторова, територіальна локалізація, близькість мешкання, а також робота в одній і тій же організації або навчання в одному і тому ж навчальному закладі. Сусідство, сумісне навчання або робота підвищують ймовірність зустрічі з партнером, який до того ж з більшою ймовірністю матиме схожість в інших особистих і соціальних характеристиках, у тому числі схожість цінностей та інтересів.

- *Соціально-психологічні і психологічні теорії шлюбного відбору* пояснюють, як конкретно відбувається відбір, які його соціально-психологічні механізми.

1. Теорії, що підкреслюють **вплив батьків** на шлюбний відбір. Чи буде брак дітей гомогамним або ні, залежить від характеру почуттів, емоцій, які поєднують дітей і батьків. Якщо почуття позитивні, то ймовірність того, що діти будуть поводитися так, як їх батьки, зростає. З. Фрейд вважав, що у своїх пошуках майбутнього партнера люди орієнтуються на образ батьків протилежної статі, тобто дочки мають тенденцію вибирати партнерів чимось схожих на батьків, сини – на матерів.

Теорія компліментарних потреб Р.Ф. Уінча загострює увагу на тому, що люди вважають за краще вибирати собі в подружжя тих, чії психологічні особливості протилежні і комплементарні (додаткові) їх власним (боязливий, залежний прагне одружитися з сильним, домінантним, той, хто любить слухати – з тим, хто любить говорити).

Інструментальна теорія Р. Сентера – люди прагнуть вибрати собі таких шлюбних партнерів, чия поведінка та інші характеристики забезпечують (або здається, що забезпечують) максимум задоволення і мінімум витрат для того, щоб ці потреби задовольнялись. Сентер сформулював принцип гендерної конгруентності, за яким цінності (потреби) які більш типові для чоловіків повинні позитивно корелювати з потребами більш типовими для жінок. Найбільша взаємна привабливість партнерів виявляється коли чоловіче домінування стикається з жіночою потребою в заступництві і турботі.

4. **Теорія обміну** Дж. Хоманса. Базисом виникнення нормативного порядку є взаємна корисність людей, вигода, яку вони одержують в результаті обміну різних видів благ. Шлюб – теж обмін ресурсами. Цінність шлюбного партнера складається з суми цінностей якостей, що окремо залучаються до обміну. Основа шлюбного відбору – процес оцінювання якостей шлюбного партнера і визначення того, хто з можливих партнерів може принести більший вигаш при найменших витратах. *Найважливіші типи благ, які оцінюються:* вік шлюбного партнера; зовнішній вигляд (фізична зовнішність, манери поведінки); статус (комбінація різних характеристик: матеріальної забезпеченості, походження, освіти, професійної приналежності); соціально-психологічні характеристики особи (чуйність, емоційність, здібність до розуміння, співпраці); цінності, переконання.

5. Комплексну характеристику процесів шлюбного відбору дає **теорія «стимулів-цінностей-ролей»** Бернарда Мурстайна. Він встановлює, що «в умовах щодо вільного вибору атракція (привабливість) і інтеракція залежать від обміну та оцінки тих благ і зобов'язань, які обидва партнери пропонують один одному». Процес розвитку відносин визначається *трьома класами змінних*, які він називає «*стимулами*», «*ціннісними порівняннями*» та «*ролями*». Протягом всього процесу шлюбного відбору (знайомства, залицяння, рішення на шлюб) кожен з них має зону максимального впливу. Відповідно до цього максимального впливу кожна стадія має назву – «стадія стимуляції», «стадія оцінювання» і «ролева стадія».

На стадії стимуляції – чинниками, які «притягують», приваблюють індивідів, є фізичні, інтелектуальні, соціальні характеристики.

На стадії ціннісного порівняння взаємному оцінюванню піддаються системи цінностей, установок щодо шлюбу, статевих ролей, кількості дітей у сім'ї, ставленню до релігії, політики, ставлення до людей, інтерес до спорту і мистецтва, танців. Відбувається збирання інформації про можливого шлюбного партнера шляхом вербальної взаємодії.

Деякі люди можуть одружуватися на перших стадіях, проте більшість проходить і рольову стадію, для них схожість цінностей – необхідна, але не достатня умова. Далі йде рольова сумісність, схожість взаємних уявлень про сімейні і несімейні ролі чоловіка та жінки. Оцінюванню піддається здійснення, втілення ролі партнером. Відповідність очікувань від програння ролі партнером його діям і тим нормам, які існують у суспільстві, щодо цієї ролі є вирішальною у процесі шлюбного відбору. Досягнення рольової сумісності – це, мабуть, нескінченний процес, оскільки рольове пристосування відбувається протягом всього шлюбного союзу і ніколи не завершується повністю.

3. Сім'я як мала соціальна група й соціальний інститут

Сім'я, як правило, являє собою більш складну систему відносин, ніж шлюб, оскільки вона може поєднувати не тільки подружжя, але й їхніх дітей, а також інших родичів.

Сім'я – це засноване на кровному спорідненні, шлюбі або всиновленні об'єднання людей, зв'язаних спільністю побуту й взаємною відповідальністю за виховання дітей.

Основними ознаками сім'ї є:

1. Шлюбні, кривні зв'язки або зв'язки всиновлення.
2. Загальне проживання.
3. Загальний сімейний бюджет і домогосподарство.

Звичайно «ядром» сім'ї вважають подружню пару, а всі статистичні класифікації складу сім'ї будуються залежно від додавання до «ядра» дітей, родичів, батьків чоловіка й дружини.

Типи сім'ї

Залежно від структури родинних зв'язків сім'я може бути:

1. **Нуклеарна (проста)** – складається з подружжя й дітей, які від них залежать. Така сім'я включає два покоління.
2. **Розширена** – складається з декількох нуклеарних сімей або з нуклеарної сім'ї та інших родичів.
3. **Неповні** – в яких відсутній один із батьків. Відсутність одного з батьків може бути викликана різними причинами: смертю, відсутністю шлюбу, розлученням.

Найпоширенішими у сучасних західних країнах є нуклеарні сім'ї. У них існують не більше 3-х рольових позицій (батько – чоловік, мати – дружина, син – брат або дочка – сестра). Кожна людина може бути одночасно членом декількох нуклеарних сімей, проте ці сім'ї не утворюють розширену сім'ю, тому що не живуть «під одним дахом».

У розширених сім'ях, як правило, більш раціонально організований побут, у молодих більше часу, рідше виникають великі сварки через дріб'язки, більше уваги до чужої думки. Проте можуть бути присутнім втручання в особисте життя дітей, дріб'язкова опіка, твердий контроль із боку батьків.

У нуклеарних сім'ях акцент робиться на шлюбні відносини, а батьківські відносини батька й матері з дітьми, дітей між собою виступають доповненням до

шлюбу. Навпаки, розширена сім'я всією своєю структурою виявляє, що зв'язок, який цементує її, є кривність батьків і дітей, братів і сестер.

За кількістю дітей виділяють сім'ї:

1. *Бездітні.*
2. *Малодітні (1–2 дитини).*
3. *Багатодітні (3 і більше дітей).*

Малодітні сім'ї – ті сім'ї, в яких «мало дітей» з демографічної точки зору (для відтворення населення). З погляду соціальної психології для виникнення первинних групових відносин серед дітей, двох дітей недостатньо, тому що первинні групові відносини виникають, починаючи з 3-х членів групи. Але сьогодні в містах України більше половини сімей мають лише одну дитину.

Відомий у соціології факт стійкості первинних груп, які складаються з 5–7 членів, підтверджується у соціології сім'ї статистикою розлучень – збільшення кількості дітей веде до зменшення ймовірності розлучення. Народження другої дитини зменшує ймовірність розлучення в 2,5 рази, а народження третьої – у 9,5 разів. Було б помилкою вважати, що народження ще однієї дитини зміцнює сім'ю, скоріше в подружжя, яке впевнено у надійності своїх відносин, існує потреба в дітях, відповідно, вони ухвалюють рішення щодо народження ще однієї дитини.

За критерієм розподілу влади розрізняють:

- 1) *патріархальні* сім'ї, де батько є «главою сімейної держави»;
- 2) *матріархальні* сім'ї, де найвищим авторитетом і впливом користується мати;
- 3) *егалітарні* родини або партнерські – це такі, де немає чітко виражених сімейних прав, де переважає ситуативний розподіл влади між батьком і матір'ю.

Залежно від віку подружжя розрізняють:

1. *Молодіжну сім'ю* – коли вік подружжя до 30 років. Основними проблемами такої сім'ї є адаптація до нових обов'язків, побуту, поява ролей, пов'язаних з батьківством, проблеми із працевлаштуванням і економічним забезпеченням.

2. *Сім'ю середнього подружнього віку*. Основні проблеми такої сім'ї – одноманітність, рутинність виконання домашніх обов'язків, нудьга, стереотипність взаємин, відчуття того, що саме цікаве й значне в житті вже відбулося й тепер життя «протікає» мимо.

3. *Літню подружню пару*. Виникають проблеми, пов'язані зі здоров'ям подружжя, необхідність турботливого відношення один до одного, освоєння нових сімейних ролей.

За місцем проживання подружжя сім'ї бувають:

1. *Патрилокальні* – подружжя живе із батьками чоловіка.
2. *Матрилокальні* – подружжя живуть із батьками дружини.
3. *Неолокальні* – подружжя живуть окремо від батьків у власному будинку.
4. *Унілокальні* – подружжя живуть із тими батьками, в яких є житлова площа.

За особливими умовами сімейного життя виділяють такий ряд сімей:

1. *Студентські сім'ї*. Типові проблеми такої родини: відсутність житла, повна матеріальна залежність від батьків, проте такі родини характеризуються великою згуртованістю, активністю, емоційністю. Подружжя у таких родині сприйнятливі до нового, вірять у краще.

2. *Дистантні сім'ї* – юридично зафіксовані, проте фактично їх немає. Таких родин близько 5 % в Україні. Це сім'ї трудових мігрантів, моряків, полярників, артистів, спортсменів, геологів тощо. Чоловіки й дружини тривалий час перебувають окремо, не господарюють, обов'язки з виховання дітей та їхнього втримання виконує, як правило, один з них. У цих родині більша небезпека адюльтеру й розпаду шлюбу, але деякі дуже стійкі, де міцність відносин пояснюється свіжістю почуттів.

3. *Сім'ї, які очікують народження дитини* – виникають проблеми, пов'язані з підготовкою до майбутніх ролей, надмірною турботою про здоров'я майбутньої мами й дитини.

Функції сім'ї. У визначенні функцій сім'ї мова йде про результати життєдіяльності мільйонів родин, які позначаються на рівні суспільства, мають загальнозначущі наслідки й визначають роль родини як фундаментального соціального інституту. Проте не слід забувати, що в процесі створення родини

мільйони людей прагнуть до досягнення своїх особистих цілей, до задоволення особистих потреб. Тому функції родини можна аналізувати з погляду задоволення суспільних або індивідуальних потреб.

Таблиця 6.1 – Основні функції сім'ї

Сфера сімейної діяльності	Типи функцій	
	Суспільні	Індивідуальні
1. Репродуктивна	Біологічне відтворення населення	Задоволення потреби в дітях
2. Виховна	Соціалізація молодого покоління. Підтримка культурного відтворення суспільства.	Задоволення потреби у батьківстві, контактах з дітьми, самореалізація в дітях
3. Господарсько-побутова	Підтримка фізичного здоров'я членів суспільства, догляд за дітьми й старими	Надання господарсько-побутових послуг членами родини один одному
4. Економічна	Економічна підтримка неповнолітніх і непрацевдатних членів суспільства	Одержання матеріальних коштів одними членами родини від інших (у випадку непрацевдатності, в обмін на послуги тощо)
5. Сфера первинного соціального контролю	Моральна регламентація поведінки членів родини в різних сферах життя	Формування й підтримка правових і моральних санкцій при порушенні норм членами родини
6. Духовне спілкування	Розвиток особистості членів родини	Духовне взаємозбагачення. Підтримка дружніх відносин у шлюбі й у родині
7. Соціально-статусна	Надання певного соціального статусу членам родини, відтворення соціальної структури	Задоволення потреб у соціальному просуванні
8. Дозвільна	Організація раціонального дозвілля.	Задоволення потреб у загальному дозвіллі, взаємозбагаченні інтересів
9. Емоційна	Емоційна стабілізація індивідів і їхня психологічна терапія	Одержання психологічного захисту, емоційної підтримки в родині. Задоволення потреб у щасті й любові

10. Сексуальна	Сексуальний контроль	Задоволення сексуальних потреб, зняття сексуальної напруги
----------------	----------------------	--

4. Розвиток інституту сім'ї. Проблеми розвитку сім'ї в сучасному суспільстві

Основним фактором, що робить вплив на сучасний стан сім'ї й сімейних відносин, є перехід суспільства від аграрної стадії розвитку до індустріальної і постіндустріальної. Даний перехід спричиняє такі зміни:

- розвиток двох життєвих центрів – роботи й дому;
- ріст економічної незалежності жінок та їхнє активне включення до трудової діяльності;
- зниження престижу й впливу релігії;
- сексуальну революцію;
- демократизацію шлюбно-сімейного законодавства;
- винахід надійних коштів контрацепції.

Аграрному суспільству властива *традиційна модель сім'ї*, індустріальному й постіндустріальному – *сучасна*.

Таблиці 6.2 – Характеристики традиційної й сучасної моделей сім'ї

Традиційна сім'я	Сучасна сім'я
1	2
1. Родинно-сімейний принцип організації життя, перевага цінності споріднення над максимізацією вигід індивіда й над економічною ефективністю	1. Споріднення відділяється від соціально-економічної діяльності, поступаючись першістю економічним цілям індивіда
2. Сімейне домогосподарство виступає як економічна основа аграрного суспільства, всі працюють вдома не за плату, а на себе	2. Поділ дому й роботи, сімейне господарство перестає бути ведучим
3. Незначні психологічні розходження між сім'єю й громадою	3. Різке розмежування домашнього й зовнішнього миру, сімейна первинність і знеособленість відносин у зовнішньому світі

4. Соціальна й географічна мобільність низька, сини успадковують статус і спеціалізацію батька	4. Висока соціальна й географічна мобільність
5. Централізована розширена сімейно-родинна система з домінуванням старших	5. Децентралізована нуклеарна сім'я

Закінчення таблиці 6.2

1	2
6. Розлучення відбувається з ініціативи чоловіка через бездітність сім'ї	6. Розлучення через міжособистісну несумісність подружжя
7. Патріархальна владна структура сім'ї	7. Егалітарна владна структура сім'ї
8. «Закрита» система вибору дружини на основі приписів споріднення й традицій	8. «Відкрита» система вибору дружини на основі особистісної вибірковості
9. Культура багатодітності із твердим табу на попередження й переривання вагітності	9. Культура малодітності із втручанням у репродуктивний цикл

У цілому виділяють такі **основні тенденції розвитку сім'ї за останні кілька десятиліть:**

1. Абсолютне й відносне збільшення кількості розлучень.
2. Збільшення кількості дітей, які народилися поза шлюбом і виховуються у неповних сім'ях.
3. Зменшення середньої тривалості шлюбу.
4. Відкладання моменту вступу в шлюб.
5. Збільшення кількості людей, які проживають у вільному шлюбі.
6. Зменшення розмірів сім'ї, зниження народжуваності.
7. Збільшення кількості самотніх людей, які не одружуються.

Негативні тенденції розвитку інституту сім'ї породили ряд теорій, які критично розглядають майбутнє сім'ї:

1. Песимістичне ствердження про занепад сім'ї, що виводиться із протиставлення сучасної сім'ї патріархальній сім'ї в традиційному суспільстві.
2. Ствердження про невідповідність сім'ї сучасному індустріальному й пост-індустріальному суспільстві з надією на можливу модифікацію сім'ї.
3. Сім'я – гальмо на шляху суспільного розвитку, тому що в ній дітям прищеплюють погляди й норми, які не відповідають швидко мінливій реальності, вони не здатні жити в новому середовищі, гальмують розвиток нового.

4. Критика сім'ї як оплоту бруталності й насильства.
5. Феміністська критика сім'ї як інструмента гноблення жінки.
6. Критика сім'ї за те, що вона частіше інших соціальних інститутів створює передумови для психічних захворювань і нестійких психічних станів.

Нові (альтернативні) форми сім'ї й шлюбу:

1. Шлюбний контракт, укладений на певний строк.
2. Груповий шлюб.
3. Полігінія.
4. Серійна моногамія.
5. Гостьовий шлюб.
6. Гомосексуальний шлюб.
7. Життя в комуні.

Таким чином, шлюб та сім'я є одними із найголовніших соціальних інститутів у всіх суспільствах. Шлюб – історично обумовлена, санкціонована і регульована суспільством форма стосунків між жінкою і чоловіком, що визначає їх права та обов'язки стосовно одне одного і дітей. Сім'я є складнішим поняттям, ніж шлюб, адже поєднує в собі риси соціального інституту і малої соціальної групи. Як соціальний інститут сім'я характеризується сукупністю соціальних норм, санкцій і зразків поведінки, що регламентують взаємини між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми тощо. Кожну конкретну сім'ю можна розглядати як засновану на шлюбі або кровній родинності малу соціальну групу, члени якої поєднані спільністю побуту, взаємною моральною відповідальністю, взаємодопомогою тощо. Інститут сім'ї має конкретно-історичний характер, він постійно змінюється і розвивається у зв'язку з розвитком потреб суспільства. Життя сім'ї, її історичні типи, її структура залежать від загальних тенденцій зміни, розвитку суспільства. Під час переходу від традиційного суспільства до сучасності сім'я істотно змінюється. Домашнє господарство перестає бути основною економічною одиницею, відбувається розділення «дому» і «роботи». Здійснюється перехід від розширеної сім'ї, яка складається з трьох поколінь, де домінують старші, до децентралізованих нуклеарних сімей, де шлюбні обов'язки ставляться вище родинних, батьківських. Відбувається перехід від стабільної багатодітної сім'ї до малодітної і масової одно

дітної сім'ї. Відмічається також перехід від сім'ї, заснованої на соціокультурних приписах, до міжособистісних уподобань.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 6.1

У таблиці поміщені ключові поняття та їхні визначення. Встановіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Визначення</i>
Шлюб		1. Об'єднання людей, засноване на кровному спорідненні, шлюбі або всиновленні, пов'язане спільністю побуту й взаємною відповідальністю за виховання дітей
Неолокальна сім'я		2. Сім'я, в якій молодята проживають окремо від батьків
Цивільний шлюб		3. Форма шлюбу, що укладається між одним чоловіком і однією жінкою
Проміскуїтет		4. Сім'я, в якій відсутній один із подружжя
Патріархальна сім'я		5. Форма відносин між чоловіком і жінкою, що встановлює їхні права й обов'язки за відношенням один до одного, дітей і суспільству
Моногамія		6. Шлюб, оформлений у відповідних органах державної влади без участі церкви
Ендогамія		7. Тип сім'ї, члени якої мають однакові привілеї, права й обов'язки
Неповна сім'я		8. Тип сім'ї, в якій влада належить чоловіку
Сім'я		9. Період у житті суспільства, коли не існувало ніяких заборон на сексуальні зв'язки, і будь-який чоловік суспільства міг вступати у сексуальні відносини з будь-якою жінкою даного суспільства
Егалітарна сім'я		10. Форма шлюбу, при якій шлюбний партнер вибирається тільки всередині даного роду, групи, клану

Завдання 6.2

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені запитання.

<i>№</i>	<i>Запитання</i>	<i>Відповідь</i>	
		<i>Так</i>	<i>Ні</i>
1.	Нуклеарна сім'я складається з батьків і дітей?		
2.	Сім'я – це шлюбні відносини між чоловіком і жінкою?		
3.	Груповий шлюб – це шлюб однієї жінки й декількох чоловіків?		
4.	Моногамія – це шлюб одного чоловіка й декількох жінок?		
5.	Традиційній сім'ї властива егалітарна владна структура?		
6.	Збільшення кількості людей, які проживають у вільному шлюбі – це одна з тенденцій розвитку сучасної родини?		
7.	В екзогамному шлюбі вибір дружини можливий тільки у межах своєї групи?		
8.	Традиційна модель сім'ї характерна для аграрного суспільства?		
9.	Сутністю духовної функції сім'ї є одержання її членами психологічного захисту, емоційної підтримки, задоволення потреб у щасті й любові?		
10.	Неповна сім'я – це сім'я, в якій одна дитина?		

Завдання 6.3

Відповідно до обраної вами системою показників (не менш п'яти) опишіть типи сім'ї:

1. Вашого дідуся й бабусі.
2. Ваших батьків.
3. Модель вашої майбутньої сім'ї.

Завдання 6.4

У сучасному суспільстві в інституті сім'ї й шлюбу відбуваються значні зміни. Одна з найбільш значних тенденцій – це збільшення чисельності цивільних шлюбів. Соціологи констатують: якщо нинішня тенденція збережеться, то через 5 років кількість «цивільних» союзів обжене кількість офіційних. Деякі вчені вважають, що це відбувається тому, що немає необхідності офіційно реєструвати відносини, адже сьогодні жінки нарешті перестають мати потребу в законодавчо оформлених гарантіях від чоловіків. І починають бачити в них не добувачів і володарів, а рівних: друзів, партнерів, духовно близьких людей.

А як вважаєте ви? Оцініть позитивні й негативні сторони цивільного шлюбу. Підключивши соціологічну інтуїцію, здоровий глузд і особисті спостереження, дайте відповідь на запитання: серед яких груп населення «цивільні» шлюби зустрічаються частіше? (серед жителів мегаполісів або маленьких міст і сіл; серед вихідців із забезпечених або бідних сімей; серед людей з вищою освітою або без неї).

Завдання 6.5

Сьогодні серед учених починає переважати думка, що розлучення не заперечує інституту шлюбу. Він заперечує певний тип відносин у шлюбі – відносин, які побудовані на нелюбові подружжя, авторитарному придушенні, приниженні особистого достоїнства й нерівності статей. Розлучення виконує фундаментальну функцію у житті суспільства. Не можна заборонити розлучення, як не можна заборонити звільнення з підприємства.

Спробуйте самостійно сформулювати негативні й позитивні наслідки розлучення для суспільства в цілому, коли розлучаються подружжя, та їхніх дітей. Аргументуйте свою позицію, привівши статистичні дані, результати соціологічних опитувань, особисті спостереження. Відповіді запишіть у таблиці.

<i>Наслідки розлучення</i>	<i>Для суспільства</i>	<i>Для подружжя, що розлучається</i>	<i>Для дітей</i>
Негативні	1. 2. 3.	1. 2. 3.	1. 2. 3.
Позитивні	1. 2. 3.	1. 2. 3.	1. 2. 3.

Завдання 6.6

Багато соціологів (Дюркгейм, Спенсер та ін.) підкреслювали фундаментальну роль сім'ї в житті суспільства. Сім'я – це індикатор, за яким можна робити висновки щодо здоров'я суспільства. Деякі вчені вважають, що сім'я досягла глибокого розпаду й цей процес необоротний, вони провіщають загибель сім'ї. Інші позитивно ставляться до руйнування традиційної сім'ї й очікують виникнення нових більш демократичних форм сім'ї, які будуть сприяти самовираженню всіх її членів. Ці соціологи дають оптимістичні прогнози розвитку сім'ї в ХХ сторіччі як вільного союзу, заснованого на любові, співробітництві й спільному веденні господарства. *А як вважаєте ви? Яке майбутнє сім'ї в українському суспільстві?*

Завдання 6.7

У своїй книзі «Походження родини, приватної власності й держави» Ф. Енгельс висловив таку думку: «Відповідно до матеріалістичного розуміння визначальним моментом в історії є, в остаточному підсумку, виробництво й відтворення безпосереднього життя. Але саме воно, знов-таки, буває двоякого роду. З одного боку – виробництво засобів до життя: предметів харчування, одягу, житла й необхідних для цього знарядь; з іншого боку – виробництво самої

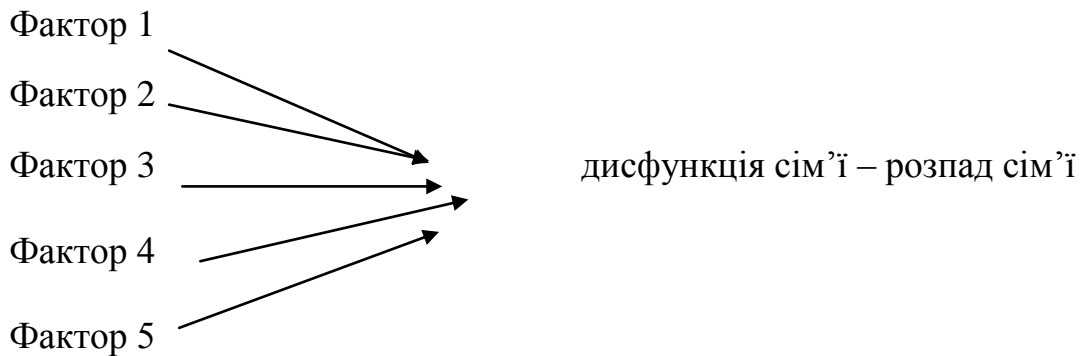
людини, продовження роду. Суспільні порядки, за якими живуть люди певної історичної епохи й певної країни, обумовлюють обома видами виробництва: ступенем розвитку, з одного боку – праці, з іншого боку – сім'ї».

Чи дійсно сім'я виконує таку важливу функцію і впливає на суспільство в цілому, на всі його соціальні інститути? Приведіть приклади з історії й сучасності, що доводять, що уклад, особливості й форми сім'ї впливають на економічні, соціальні, політичні та інші умови життя суспільства.

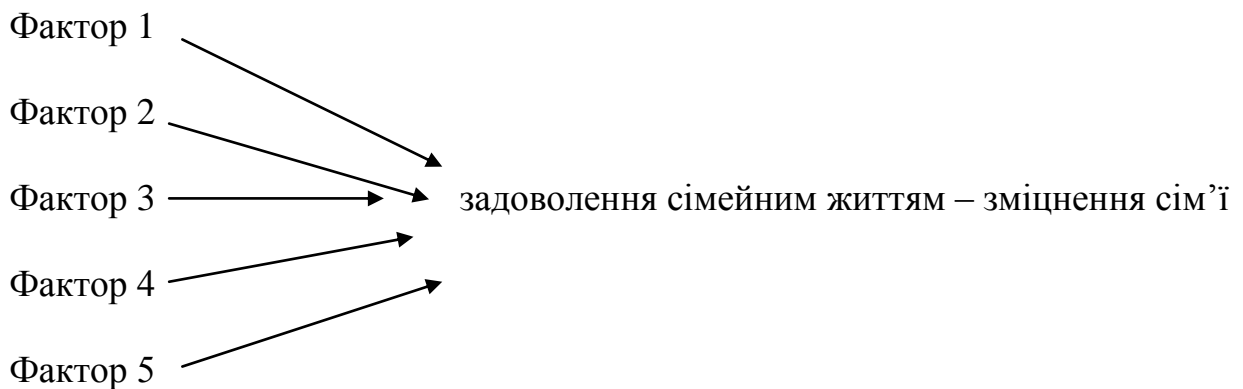
Завдання 6.8

Заповните схему впливу соціальних факторів на сім'ю в сучасному суспільстві:

Дестабілізуючі фактори

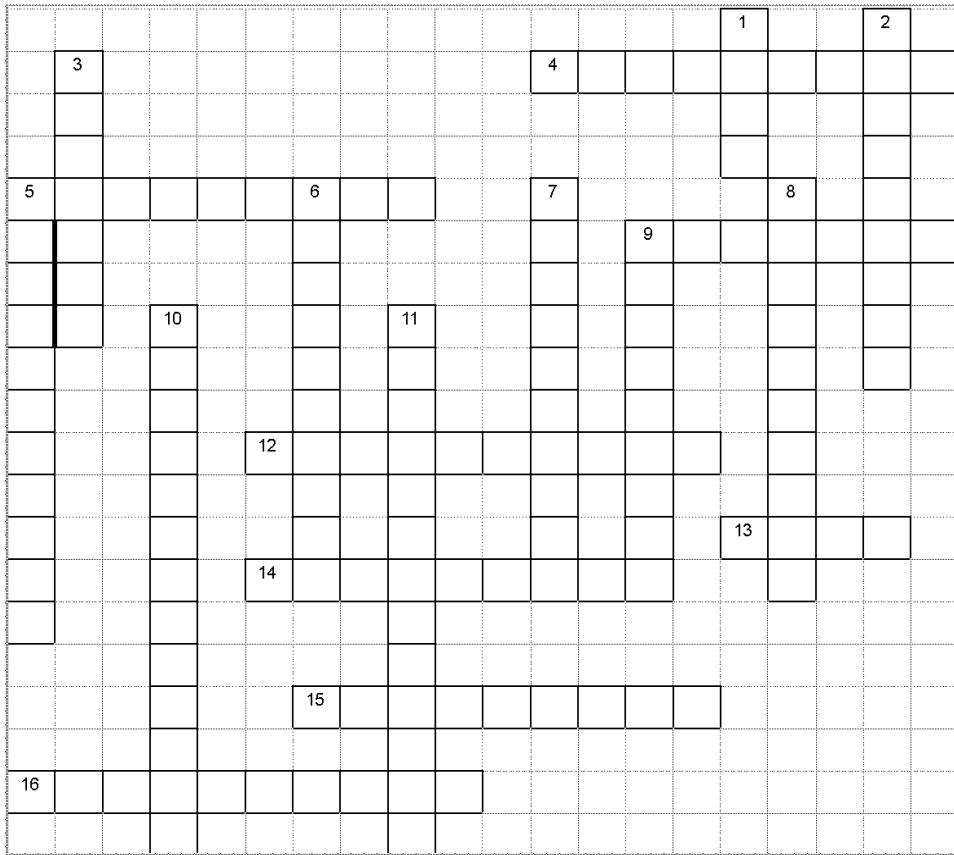

Фактори, що зміцнюють – сім'ю

Завдання 6.9

Кросворд.

По горизонталі:

4. Шлюб, оформлений у відповідних органах державної влади без участі церкви.

5. Така сім'я складається з декількох нуклеарних сімей або з нуклеарної сім'ї та інших родичів.

9. Сім'я у якій відсутній один із батьків. Відсутність одного з батьків може бути викликана різними причинами: смертю, відсутністю шлюбу, розлученням.

12. Найпоширеніша модель владних стосунків у сім'ї, що передбачає домінуючу роль чоловіка в сім'ї.

13. Засноване на кровному спорідненні, шлюбі або всиновленні об'єднання людей, зв'язаних спільністю побуту й взаємною відповідальністю за виховання дітей.

14. Сім'я, в якій є одна або дві дитини.

15. Санкціонована суспільством можливість чоловіка або жінки мати декілька шлюбних партнерів одночасно.

16. Підтримка дітей та непрацездатних членів суспільства, створення можливостей забезпечення зайнятості членів суспільства через сімейну економічну діяльність (на суспільному рівні); одержання матеріальних засобів одними членами сім'ї від інших, можливість професійної реалізації членів сім'ї у сімейному бізнесі, сімейних підприємствах.

По вертикалі:

1. Історично сформована узаконена й урегульована суспільством форма відносин між чоловіком і жінкою, що визначає їхні взаємні права й обов'язки в сексуальній, економічній і господарсько-побутовій сфері.

2. Специфічний тип сім'ї, заснований на кровному, шлюбному чи опікунському спорідненні, члени якої живуть розрізнено.

3. Формування навичок суспільного життя, соціалізація дітей, забезпечення культурної неперервності суспільства, передача новому поколінню суспільних норм та цінностей.

5. Забезпечення психологічного здоров'я членів сім'ї, психологічна терапія членів суспільства (на суспільному рівні); задоволення потреб індивідів у відпочинку, відтворенні фізичних та психологічних сил (на індивідуальному рівні).

6. Тип сім'ї, члени якої мають однакові привілеї, права й обов'язки.

7. Модель владних відносин, при якій головна роль в сім'ї належить жінці.

8. Санкціонована суспільством можливість жінки мати декілька шлюбних партнерів одночасно.

9. Така сім'я складається із дружини, чоловіка та їхніх дітей, які від них залежать.

10. Біологічне відтворення суспільства, підтримка та збереження репродуктивного здоров'я (на суспільному рівні); задоволення потреби мати дітей, планування їх народження (на індивідуальному рівні).

11. За місцем проживання подружжя, така сім'я мешкає із батьками чоловіка.

ТЕМА 7. КУЛЬТУРА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

1. *Поняття та функції культури.*
2. *Основні елементи культури.*
3. *Види та форми культури.*
4. *Культурний шок.*

1. Поняття та функції культури

У науці та й у повсякденному житті важко знайти поняття, яке б використовувалося частіше й мало б більше значень, ніж поняття культура. Тому дуже складно дати єдине визначення, в якому були б враховані всі відтінки й значення цього слова. Термін «культура» має латинське походження (*cultura* – догляд, обробка) і спочатку означало обробку землі, вирощування врожаїв. На сьогоднішній день існує безліч визначень поняття «культура», часто це поняття вживається як синонім цивілізації, суспільства, наприклад, «культура майя» або «трипільська культура». Але кожного разу термін «культура» завжди розуміємо як надбання людей, на відміну від того, що дає нам природа. Тому культура не успадковується генетичним шляхом, вона безпосередньо пов'язана із суспільством. Жодна культура не може існувати без суспільства, але також жодне суспільство не може існувати без культури.

Під *культурою* ми будемо розуміти явища, властивості, елементи людського життя, які якісно відрізняють людину від природи.

Основними ознаками культури є:

1. *Специфічність.* Культура – це специфічно людський спосіб діяльності, в якому людина формує, розвиває, та реалізує свої здібності в процесі створення та освоєння культурних цінностей.

2. *Позабіологічність.* Регуляція механізмів поведінки членів суспільства має не біологічний (інстинкти), а соціальний характер.

3. *Продуктивність.* Духовні потенції людини реалізуються в певних продуктах культури.

4. *Технологічність.* Культура характеризує активне ставлення людини до природи і суспільства.

5. **Стереотипність.** Культура передбачає здатність відтворювати створені раніше матеріальні та духовні цінності, дотримуватися традицій.

6. **Інформативність.** Культура відображає в універсальних (зрозумілих всім) формах оточуючу дійсність.

7. **Нормативність.** Виявляється в здатності культури формувати певні зразки, еталони поведінки і впливати на людей з метою їх виконання.

8. **Комунікативність.** Культура об'єднує і згуртовує людей у процесі створення та засвоєння культурних цінностей.

Сьогодні існує низка наукових дисциплін, які займаються описом та аналізом культури. Це – етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія, культурологія, філософія та соціологія культури.

Етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія – це порівняльні науки про культури різних суспільств і епох, які базуються на збиранні та аналізі емпіричного матеріалу.

Філософія культури визначає сутність, мету та цінності культури, її умови та форми проявлення.

Культурологія – досліджує загальні закономірності формування, функціонування і розвитку культури як єдиної системи.

Соціологія культури розглядає формування і функціонування культури у зв'язку з іншими соціальними інститутами щодо конкретно-історичної ситуації.

Відповідно до *соціології культури* **культура** – це сукупність норм, цінностей, а також це людська діяльність з їх створення, збереження та передачі. Саме це значення буде використовуватися у викладенні наступного матеріалу.

Можна сформулювати такі практичні критерії розрізнення наук про культуру:

- в етнології та етнографії переважає емпіричний опис окремих елементів культури, а у культурній та соціальній антропології – теоретичне узагальнення;
- культурні та соціальні антропологи аналізують, як правило, традиційні суспільства, а соціологія культури – сучасні;
- всі перераховані вище науки (етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія, соціологія культури) є емпіричними науками, а філософія культури – теоретичною.

Основними функціями культури у суспільстві є:

1. *Функція адаптації*. Культура забезпечує пристосування до середовища: природного, історичного, психологічного (реальність психічних процесів людини також це елемент середовища, до якого людина як свідоме «Я» повинна пристосуватися). Культура виконує функцію адаптації і за відношенням до суспільства в цілому, і за відношенням до конкретного індивіда.

2. *Функція соціалізації*. Засвоюючи культурні зразки і культурні навички, біологічний індивід стає людською істотою, яка здатна мислити, говорити, цілеспрямовано діяти та взаємодіяти з соціальним оточенням.

3. *Світоглядна функція*. Культура пояснює світ і надає сенс людському існуванню.

4. *Функція легітимації*. Культура обґрунтовує і підтримує соціальний порядок, що склався.

5. *Функція інтеграції*. На базі загальних цінностей, норм і уявлень культура об'єднує людську спільність.

6. *Функція ідентифікації*. Спираючись на вироблені культурою ідеї і уявлення про реальність, людина створює власний «образ себе» – ідентичність. Формуванню ідентичності сприяє і ототожнення індивідом себе з тією або іншою спільністю – на основі загальної культури.

7. *Функція соціальної зміни*. Винаходи і новації в культурній сфері, наприклад, наукові відкриття, нові релігійні вчення або політичні ідеології можуть служити чинником зміни суспільства.

8. *Регулятивна функція*. Культурні цінності і норми регулюють поведінку індивідів у суспільстві.

9. *Комунікативна функція*. Ця функція пов'язана з накопиченням і трансляцією соціального досвіду (зокрема між поколіннями), а також пов'язана з передачею повідомлень у ході спільної діяльності. Існування такої функції дає можливість визначити культуру як особливий спосіб спадкоємства соціальної інформації.

2. Основні елементи культури

Незважаючи на те що культури надзвичайно відрізняються одна від одної, з погляду основних елементів вони завжди складаються із **знаків, цінностей, норм, техніки і технологій**. Розглянемо кожний елемент окремо.

Знак – це матеріальний предмет, явище, подія, що виступає як об'єктивний заступник певного іншого предмета, властивості або відношення і використовується для придбання, зберігання, переробки та передачі інформації.

Найважливішою знаковою системою є вербальні знакові системи – розмовні мови. **Мову** можна визначити як систему комунікації, яка здійснюється за допомогою знаків, значення яких умовні, але мають певну структуру.

Будь-яка природна мова – це знакова система, що історично склалася, яка закладає основу всієї культури того або іншого етносу, що говорить на даною мовою. Науці відомо близько п'яти тисяч мов, які володіють загальними фундаментальними властивостями й відрізняють мову людини від комунікативних систем тварин, що свідчить про єдність людського роду. У кількісному відношенні мов і етносів на Землі спостерігається різка асиметрія: мов значно більше, ніж етносів. Приблизно від 2,5–5 тис. (або 30 тис. з діалектами) мов на близько 1 тис. етносів.

Мовна система складається на основі психофізіологічних можливостей, закладених у біологічній природі людини (будова мозку, гортані, органів слуху тощо). Проте мова має соціальну природу. Вона формується і розвивається людьми тільки завдяки їх спільній діяльності і спілкуванню.

Базисною структурною одиницею мови є слово. Природна мова – це відкрита знакова система. Вона на відміну від штучних формалізованих мов, здібна до необмеженого розвитку. Ця особливість мови має велике значення для вивчення культури. Історія розвитку культури відбивається в історії розвитку мови.

Різновидом знаків є символи. Люди, як і всі інші живі істоти, сприймають навколишній світ за допомогою органів почуття, але на відміну від інших ми створюємо символи. **Символи** – це поняття й речі, які несуть у собі певний зміст, мають значення для людей однієї культури. Слово, посмішка, картина в приймальні директора, білий халат лікаря або мундир військового, сигнал «SOS» та інше – все це символи, за допомогою яких ми спілкуємося й передаємо інформацію один одному.

Для того, щоб адекватно розуміти один одного людям необхідно оперувати загальноприйнятими значеннями, їм потрібна єдина мова, зрозумілі слова, терміни, знакові системи. Тому люди «домовляються» вважати той або інший звук, рух, ко-

льори, геометричну форму та інше зрозумілими для себе й оточення. Так з'являються символи – умовні значення, яких не існує в природі. Але ті самі предмети, фізичні явища й жести мають різні значення залежно від контексту культури.

Деякі символи мають виняткове значення для окремої людини й культури суспільства в цілому. До них належать державний прапор, герб, гімн, архітектурні пам'ятники, могили предків тощо. Подібні символи виступають як соціальні цінності, які мають особливе значення в культурі.

Щоб задовольнити свої потреби, людина повинна обов'язково оцінити навколишній світ, його елементи, зв'язки, зрозуміти їхнє значення для себе, виробити уявлення про бажане. Для цього необхідно застосувати абстрактні, узагальнені критерії оцінки. Саме такі узагальнені критерії оцінки дій, зв'язків, явищ, ідей становлять основу культури й мають назву цінностей.

Цінності – це загальні уявлення, які поділяються більшою частиною суспільства, щодо того, що бажано, правильно й корисно.

Цінності завжди лежать в основі моральних принципів. У християнській культурі – це десять заповідей, які ставлять над усе цінність людського життя (не вбий), подружню вірність (не чини перелюбу), повагу до старших (почитай батька свого й матір свою). Ці цінності можна назвати *загальнолюдськими*.

Поряд із загальнолюдськими існують *національні цінності*, які формують основу етнічної культури, сприяють самоідентифікації, об'єднують людей. Це народні традиції, свята, фольклор, історичні реліквії, пам'ятники архітектури тощо.

Аналогічним способом можна виділити *групові, сімейні й навіть індивідуальні цінності*. Наприклад, рушник, фотографія або ювелірна прикраса можуть мати велику цінність для окремої родини або людини і не заслуговувати на увагу всіх інших.

Норми (від лат. norma – правило, зразок) – це загальнозначущі правила поведінки, які санкціонуються суспільством або соціальною групою. Норми завжди регулюють поведінку людей відповідно до цінностей певної культури.

Дотримання або порушення соціальних норм викликає відповідну реакцію з боку оточення, що приймає форму заохочення або покарання. Санкції, наприклад, схвальна посмішка або здивований погляд, створюють систему соціального конт-

ролю – різноманітних засобів, за допомогою яких суспільство контролює виконання норм.

Поряд з такими невідчутними на дотик феноменами, як символи, норми й цінності, культура існує також у вигляді цілком матеріальних речей. Китайці їдять не ножем і виделкою, а паличками; японці сидять на підлозі й знімають взуття, перш ніж зайти в будинок, молодь частіше користується комп'ютерами й мобільними телефонами.

Під *технікою* розуміється сукупність штучних знарядь, за допомогою яких чоловік здійснює цілеспрямовану дію на об'єкти навколишнього світу. *Технологію* можна визначити як спосіб виробничої діяльності. Часто слово «технологія» використовується і в ширшому сенсі – як спосіб не тільки виробничої, але і духовної діяльності – сьогодні говорять, наприклад, про «технології управління», «соціальні технології», «політичні технології» і навіть «технології мислення». Іноді поняття «техніка» і «технологія» виступають як синоніми.

Розвиток технологій у сучасному суспільстві привів до формування так званої «техносфери». Величезна кількість технічних пристроїв, які оточують людину, створюють штучне середовище, аналогів якого ніколи не було в минулому.

3. Види та форми культури

Навіть у рамках одного суспільства можна виділити різні види культури.

На підставі її структури виділяють матеріальну культуру, духовну культуру та художню культуру.

Матеріальна культура – це матеріальні цінності, створені людьми. До її складу входить культура повсякденності – матеріальна сторона людського побуту (одяг, меблі, начиння, побутова техніка, комунальне господарство, їжа); культура праці (техніка і знаряддя праці, джерела енергії, виробничі споруди, системи комунікацій і енергетична інфраструктура); культура топосу або місця поселення (тип житла, структура і особливості населених пунктів).

Духовна культура – це ідеальні (тобто нематеріальні) форми суспільного життя, ідеї, які створюють люди. До духовної культури можна віднести релігійну культуру (систематизовані релігійні вчення, традиційні конфесії і деномінації, су-

часні культури та вчення, етнографічна релігійність); інтелектуальну культуру (філософія, історія, наука); правову культуру (судочинство, законодавство, виконавська система, законотворчість); політичну культуру (традиційний політичний режим, ідеологія, норми взаємодії суб'єктів політики); етичну культуру (етика як теоретичне осмислення моральності, мораль як суспільний її вираз, моральність як особова норма); педагогічну культуру (ідеали і практика освіти та виховання). Слід звернути увагу, що до поняття «духовна культура» відносяться і матеріальні об'єкти, які включають світ духовної культури: бібліотеки, музеї, навчальні заклади, суди тощо.

Художня культура – це сукупність усіх видів художньої діяльності, включаючи продукт і процес цієї діяльності. До складу художньої культури відносяться прикладне мистецтво або дизайн (налічує більше 400 видів: кулінарію, косметичку, перукарське мистецтво, флористику, освітлення тощо); «чисте» або «витончене» мистецтво (традиційно виділяють 7 видів: архітектуру, образотворче мистецтво, музику, літературу, танець, театр, кінематограф).

За масштабом розповсюдження культури виділяють **пануючу культуру, субкультуру і контркультуру**.

Пануюча культура – культура більшості або панівних класів. Це загальні, уніфіковані форми культури, які властиві великим суспільствам, націям або народам у цілому. Так, спільна історія, умови проживання, особливості побуту призводять до виникнення спільних соціально-психологічних рис народу, які називають менталітетом.

Субкультура – система норм і цінностей, які поширені в межах окремої соціальної спільноти й відрізняють її від інших. Субкультури формуються під впливом таких факторів, як приналежність до класу, етнічне походження, релігія, місце проживання, вік та ін. Так, своя культура є у бізнесменів і бомжів, програмістів і спортсменів, християн і буддистів, городян і фермерів, молодих і людей похилого віку, наркоманів і алкоголіків тощо. Кожна людина може брати участь у багатьох субкультурах одночасно, однак, це не означає, що вона відмовляється від пануючої культури, найчастіше вона лише демонструє незначне відхилення від неї. Але субкультура іноді може набувати форму контркультури.

Контркультура – це субкультура, норми й цінності якої не тільки відрізняються від загальноприйнятих, але й протистоять їм. Контркультура – це форма протесту, виклик існуючій соціальній системі, головна мета носіїв контркультури – обурити суспільство, викликати інтерес до «андеграунду», звернути увагу на певні суспільні проблеми. Прикладом контркультури може виступати культура хіпі, терористів, злочинців.

Контркультури виступають ознакою глибокої кризи культури й незадоволеності частини суспільства (найчастіше молоді) системою цінностей, норм і зразків поведінки, які пропонує культура. Такі моменти частіше або рідше переживає будь-яка культура. Але за допомогою контркультур ці кризи можна перебороти, сприймаючи позитивні елементи, вдосконалюючи відносини між людьми.

Ще за часів розділення розумової та фізичної праці, соціального розшарування суспільства виникли, взаємодіяли і разом з тим зберігали свою специфіку **основні форми культури: висока (елітарна) і народна (фольклорна) культура**.

Елітарну (або високу) культуру – культурні зразки, які створювалися привілейованою частиною суспільства або за її замовленням професійними творцями. Вона, насамперед, включає класичну музику, літературу й образотворче мистецтво. Як правило, вона на десятиліття випереджає рівень сприйняття пересічної людини. Коло її споживачів складає високоосвічена частина суспільства: критики, літературознавці, завсідники музеїв і виставок, театрали, художники, письменники, музиканти. До її різновидів можна віднести світське мистецтво й салонну музику.

Народна культура створюється анонімними творцями. Її створення і функціонування практично невіддільно від повсякденного і практичного життя.

У найзагальнішому вигляді можна сказати, що з народною культурою в суспільній свідомості співвідноситься безліч понять і об'єктів, у назві яких присутнє слово «народний (-а, -е, -і)»: мистецтво, мудрість, чутки, традиції, перекази, вірування, пісні, танці, прислів'я, майстри, цілителі тощо.

Сьогодні також існує достатньо прикладів народної культури – це пісні (побутові, вуличні, дворові, студентські, туристські, частково так звані бардівські пі-

сні), приспівки, різного роду усні оповідання неказкового характеру: перекази, сучасні байки, усні розповіді, анекдоти, чутки.

Розподіл форм культури на елітарну та народну існував до середини ХХ сторіччя, коли виникла третя форма культури – **масова культура**.

Масова культура створюється професіоналами, проте загальнодоступна, орієнтована на найширшу аудиторію, споживання її продуктів не вимагає спеціальної підготовки.

Виникнення масової культури не випадкове. Основними передумовами цього були:

- процес демократизації (знищення станів);
- індустріалізація і пов'язана з нею урбанізація (збільшується щільність контактів);
- розвиток засобів масової комунікації.

Особливості масової культури:

1. Масова культура має *комерційний характер* – це, у першу чергу, стандартизований товар, призначений для масового ринку, а головним критерієм якості цього товару виступає комерційний успіх, те, наскільки вигідно його можна продати.

2. Оскільки масова культура *повинна подобатися багатьом*, вона, як правило, буває не дуже високої, «середньої» якості, і спрямована на те, щоб задовольнити не тільки вишукані духовні потреби. Масова культура зазнала значної критики з боку соціологів за те, що вона, на відміну від високої культури пропонує примітивні зразки, меншою мірою збагачує людину духовно, не здатна передати дійсні почуття й тим самим не дозволяє реалізуватися особистості.

3. Однак масова культура, яка дуже часто й справедливо критикується, все ж таки *створює культурну спільність*, що поєднує людей майже у всесвітньому масштабі. Завдяки своїй універсальності масова культура з легкістю долає величезні відстані й культурні кордони. Наприклад, сьогодні продукція Голівуду користується величезною популярністю навіть у тих країнах, де більшість населення не навидить Америку й бачить у ній головного ворога.

4. Масова культура значною мірою *згладжує культурні різниці*: її споживачами виступають представники всіх верств і груп суспільства. Телевізійні серіали, популярна музика, детективи й дамські романи знаходять своїх прихильників серед заможних і бідних, молоді й людей похилого віку, працюючих і безробітних.

Людина, яка з дитинства виховувалася на ідеях і цінностях своєї спільноти, як правило, схильна оцінювати ці ідеї й цінності як природні й правильні. Цінності, ідеї й норми іншої культури можуть здаватися незрозумілими, дивними й навіть дикими. Тобто люди звичайно дивляться на світ через призму своєї власної культури.

Тенденція оцінювати звичаї, цінності й норми інших культур з позиції стандартів власної культури одержала назву *етноцентризм*. Етноцентризм може бути не тільки етнічним (хоча найчастіше ми зустрічаємося саме із цією формою), але й груповим. Наприклад, коли військові використовують властиві їм норми й цінності для оцінки діяльності цивільних об'єднань або наукових колективів.

Позиція, протилежна етноцентризму, називається культурним релятивізмом. З погляду *культурного релятивізму*, кожна культура – це унікальне явище, тому вона повинна розглядатися тільки на основі прийнятих у ній стандартів. Однак дотримання принципу культурного релятивізму іноді породжує труднощі й питання. Наприклад, якщо в деяких культурах існує ритуальний канібалізм, чи повинні ми ставитися до цього як до «нормального прояву культурної розмаїтості»? У багатьох сучасних східних суспільствах жінки й дотепер не мають рівних із чоловіками прав. Чи повинні ми відмовитися від негативної оцінки дискримінації жінок лише на основі поваги до чужих традицій? Відповідь на ці питання, на думку багатьох соціологів, полягає в тому, що головне *для науки* взагалі й соціології зокрема – *не оцінка, а розуміння явища*.

Кожен культурний зразок (звичай або норма, цінність або обряд), яким би «диким» він не здавався представникові іншої культури, може бути зрозумілим лише у контексті власної культури. Розуміння сенсу того або іншого звичаю не означає його беззастережного схвалення й прийняття. Якщо ж усе, що здається «неправильним», просто відкидається, розуміння іншої культури стає просто неможливим. Так, багатоженство неможливо оцінити й зрозуміти в традиціях хрис-

тианства, але іслам і східні традиції дозволяють з'ясувати причини виникнення й сутність цього феномена.

Культурний релятивізм повинен застосовуватися не тільки в процесі наукового аналізу, а й у *повсякденних взаємодіях представників різних культур*. Щеплення культурного релятивізму відбувається складно, він вимагає розуміння незвичних цінностей і норм, відмови від культурних стандартів, яких люди дотримувалися все життя. Але поступово, у міру того як мешканці різних країн всі частіше контактують один з одним, важливість розуміння інших культур значно підвищується. Завдяки міжнародній економіці, поширенню засобів масової комунікації й інформації, процесам міграції, туризму тощо ми спостерігаємо *зближення світових культур, культурний обмін між ними*.

Разом із цим проявляється й протилежна тенденція – *зберігаються значні культурні відмінності*. Цілісність і самобутність культури забезпечується механізмами соціокультурної селекції й соціокультурним імунітетом. Кожна культура в процесі культурного обміну намагається відібрати й зберегти лише ті риси, які відповідають її загальній логіці, менталітету. Для цього культура може чинити опір чужим для неї елементам. Так, майже всі країни світу запозичили у західного суспільства технології й засоби організації виробництва, але не норми й принципи західної моралі. Подібний опір – це свідомство особливої турботи людей про власну культуру, збереження її самобутності й неповторності, оскільки втрата культури неодмінно приведе до розпаду даного суспільства, що завжди характеризується певними традиціями, нормами, моделями поведінки.

4. Культурний шок

Коли вчені говорять про культурний шок як про явище, мова йде про властивих всім людям переживання і відчуття, які вони випробовують при зміні звичних умов життя на нових.

Суть культурного шоку – конфлікт старих і нових культурних норм та орієнтацій; старих, які властиві індивідові як представникові того суспільства, яке він покинув, та нових, які представляють те суспільство, в яке він прибув. Власне кажучи, культурний шок – це конфлікт двох культур на рівні індивідуальної свідомості.

Культурний шок – це відчуття дискомфорту і дезорієнтації, що виникають при зустрічі з новою культурою. Культурний шок є природною відповіддю на абсолютно нову обстановку. Ступінь впливу культурного шоку на людину різний. Нечасто, але зустрічаються ті, хто не може жити в чужій країні.

Важливою складовою культурного шоку є лінгвістичний шок. **Лінгвістичний шок** можна визначити як стан здивування, сміху або збентеження, яке виникає у того, хто при спілкуванні з носієм іноземної мови, чує в іноземній мові мовні елементи, які звучать його рідною мовою дивно, смішно або непристойно.

Фахівцям що вивчають типові проблеми іноземних студентів, також відоме явище під назвою *зворотного культурного шоку*. Це явище пов'язано з тим, що людині необхідно знову адаптуватися до умов рідної країни, які змінилися. Значення, глибина, гострота, а нерідко і хворобливість цього явища перевершують очікування людини, якій це явище незнайоме.

Повертаючись додому, підсвідомо ми чекаємо зустріти вдома все так, як було, і сприймати все оточення вдома тими ж очима. Проте багато що встигло змінитися в рівні життя, політичному кліматі, у відносинах між родичами і друзями, а також і людина встигла змінитися за час, проведений за кордоном, і багато речей сприймає по-новому.

У науковій літературі виділяють п'ять способів вирішення вже наявного культурного шоку.

Перший спосіб можна умовно назвати **геттоізацією**. Він реалізується в ситуаціях, коли людина прибуває в інше суспільство, але намагається або виявляється вимушеною (через незнання мови, природної боязкості, віросповідання або з яких-небудь інших причин) уникати будь-якого зіткнення з чужою культурою. У цьому випадку вона прагне створити власне культурне середовище – оточення одноплеменників, яким відгороджується від впливу іншокультурного середовища.

Практично в будь-якому крупному західному місті існують більш-менш ізольовані і замкнуті райони, які населені представниками інших культур. Це китайські квартали або цілі чайнатауни, це квартали або райони, де поселяються вихідці з мусульманських країн, індійські квартали тощо.

Другий спосіб вирішення конфлікту культур – **асиміляція**, яка по суті протилежна геттоізації. У разі асиміляції індивід, навпаки, повністю відмовляється від

своєї культури і прагне цілком засвоїти необхідний для життя культурний багаж чужої культури. Звичайно, це не завжди вдається. Причиною утруднень виявляється або недостатня пластичність особистості, того, хто намагається асимілюватися, або опір культурного середовища, членом якого він має намір стати. Зрозуміло, для дітей таких емігрантів, включених в іншокультурне середовище з раннього віку, асиміляція не складає проблеми.

Третій спосіб вирішення культурного конфлікту полягає **в культурному обміні і взаємодії**. Для того щоб обмін здійснювався адекватно, тобто приносив користь і збагачував обидві сторони, потрібні доброзичливість і відвертість з обох боків, що на практиці зустрічається, на жаль, надзвичайно рідко, особливо, якщо сторони спочатку нерівні. Проте приклади вдалої культурної взаємодії в історії є: це гугеноти, що бігли до Німеччини з Франції від жахів Варфоломеєвської ночі, осіли там і багато зробили для зближення французької і німецької культур; це німецькі філософи і учені, що покинули Німеччину після приходу до влади нацистів і зуміли внести вагомий внесок до розвитку науки і філософії в англійських країнах, істотно змінили їх інтелектуальний клімат і вплинули на розвиток суспільного життя взагалі.

Четвертий спосіб – **часткова асиміляція**, коли індивід жертвує своєю культурою на користь іншокультурного середовища частково, тобто в якійсь одній із сфер життя: на роботі керується нормами і вимогами іншокультурного середовища, а у сім'ї, дозвіллі, релігійній сфері – нормами своєї традиційної культури.

П'ятий спосіб – **колонізація**, нав'язування своєї культури переселенцями корінним мешканцям (як це трапилося при завоюванні Америки).

Таким чином, **культурою** можна назвати явища, властивості, елементи людського життя, які якісно відрізняють людину від природи. Культура вивчається такими науками, як філософія культури, культурологія, етнологія, етнографія, культурна та соціальна антропологія культури, соціологія культури. Специфіка соціології культури міститься в тому, що вона розглядає формування і функціонування культури у зв'язку з іншими соціальними інститутами щодо конкретно-історичної ситуації. Відповідно до соціології, культура – це сукупність норм, цінностей, а також людська діяльність з їх створення, збереження та передачі.

У суспільстві культура виконує ряд функцій, основними з яких є функції адаптації, соціалізації, інтеграції, ідентифікації, соціальної зміни, регулятивна, комунікативна. Будь-яка культура складається із знаків, цінностей, норм, техніки і технологій. Проте навіть у межах одного суспільства можна виділити різні види культури. На підставі її структури виділяють матеріальну культуру, духовну культуру та художню культуру. За масштабом розповсюдження культури виділяють пануючу культуру, субкультуру і контркультуру.

Коли людина потрапляє в іншу культуру, вона відчуває культурний шок – дискомфорт і дезорієнтацію. Після тривалого життя в чужій культурі може виникнути зворотній культурний шок, коли людина повернеться у власну культуру.

Завдання для самостійної роботи

Завдання 7.1

У таблиці поміщені ключові поняття та їхні визначення. Встановіть, якому поняттю ліворуч відповідає наведене праворуч визначення, вказавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Зміст</i>
Норми		1. Система комунікації, яка здійснюється за допомогою знаків, значення яких умовні, але вони мають певну структуру
Цінності		2. Тенденція оцінювати звичаї, цінності й норми інших культур з позиції стандартів власної культури
Знак		3. Форма протесту, субкультура, що відкидає норми й цінності пануючої культури
Мова		4. Загальні уявлення, які поділяються більшою частиною суспільства, щодо того, що бажано, правильно й корисно
Масова культура		5. Матеріальні цінності, створені людьми: техніка, споруди, одяг, предмети побуту тощо
Субкультура		6. Загальнозначущі правила поведінки, санкціоновані суспільством або соціальною групою
Матеріальна культура		7. Система норм і цінностей, які поширені в межах окремої соціальної спільності й відрізняють її від інших
Елітарна культура		8. Культурні зразки, які створювалися привілейованою частиною суспільства або за її замовленням професійними творцями
Контркультура		9. Вид культури сучасного індустріального суспільства, що характеризується орієнтацією на усереднений масовий смак і комерційний успіх
Етноцентризм		10. Матеріальний предмет, явище, подія, яка виступає як об'єктивний заступник певного іншого предмета, властивості або відношення та використовується для придбання, зберігання, переробки і передачі інформації

Завдання 7.2

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені запитання.

№	Запитання	Відповідь	
		Так	Ні
1.	У перекладі з латинської слово культура означає «виховання»?		
2.	Духовна культура – це нематеріальні форми суспільного життя?		
3.	Культурі не властива функція соціальної адаптації?		
4.	Розуміти й оперувати символами може не тільки людина, але й тварини?		
5.	Технології – сукупність штучних знарядь, за допомогою яких чоловік здійснює цілеспрямовану дію на об'єкти навколишнього світу.		
6.	Культурні зразки поведінки, прийняті в середовищі програмістів, можна назвати контркультурою?		
7.	Зворотній культурний шок – це відчуття дискомфорту і дезорієнтації, що виникають при зустрічі з новою культурою?		
8.	Телесеріал «Доктор Хауз» можна віднести до елітарної культури?		
9.	Фольклор, народні казки, міфи й пісні – приклад народної культури?		
10.	Словниковий запас тієї або іншої мови не залежить від природних і соціальних умов, у яких живе народ, що розмовляє на ній?		

Завдання 7.3

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Американський соціолог Е. Гіденс пише:

У кожній культурі прийняті свої унікальні моделі поведінки, які здаються дивними представникам інших культур. Наведемо як приклад культуру Накирема, описану в знаменитому дослідженні Хораса Майнера. Свою увагу Майнер зосередив на складних тілесних ритуалах Накирема – на думку західної людини, досить дивних і екзотичних. Майнер описує цей ритуал у такий спосіб:

«В основі всієї системи вірувань Накирема лежить переконання, що людське тіло потворне й споконвічно схильне до хвороб і старіння. Людина, яка приречена мати таке тіло, може сподіватися тільки на дію специфічних ритуалів і церемоній. У кожному будинку є кілька культових предметів, спеціально для цього призначених. Найважливішим з них є шухлядка, схована у стіну хатини Накирема. У шухлядці зберігаються амулети й різні магичні зілля, без яких не може обійтися жоден представник племені. Зілля й амулети, як правило, виготовлені декількома шаманами, кожний з яких спеціалізується в якійсь певній області. Найбільш могутніми з них вважаються знахарі, і їхня допомога повинна завжди щедро винагороджувати»

ти. Однак самі знахарі лікарських зіль своїм пацієнтам не дають, а лише визначають їхній склад і записують його на якимсь таємному й древньому прислівнику. Прислівник цей зрозумілий тільки знахарям і збирачам лікарських трав і корінь, які знову ж таки за підношення й дарунки і виготовлюють необхідне зілля.

Накирема зазнають майже патологічний жах і благоговіння перед своїм ротом, стан якого, на їхню думку, надприродним чином впливає на всі суспільні відносини. Народ Накирема вірить, що якщо не виконувати певний ритуал, зуби впадуть, ясна почнуть кровоточити, щелепи стануть шамкати, а саму людину покинуть друзі й відкинуть коханці. Дикуни також вірять в існування прямого зв'язку між оральними й моральними якостями. Наприклад, бажаючи зміцнити моральні якості своїх дітей, вони змушують їх робити ритуальні полоскання рота.

Щоденний ритуал, неухильно дотримуваний кожним Накирема, включає й специфічні маніпуляції з ротовою порожниною. Однак, незважаючи на те, що цей народ настільки тремтливо піклується про зазначений орган, даний ритуал здається непосвяченому просто огидним. Мені говорили, що Накирема беруть у рот пучок свинячої щетини, покритий магічним порошком, і виконують там серію якихось надзвичайно формалізованих рухів.

Хто такі ці Накирема та в якій частині світу вони живуть? Ви зможете відповісти на це запитання й ідентифікуєте описаний ритуал, якщо прочитаєте слово «Накирема» навпаки. Майже будь-яка звична дія здається дивною, якщо її вирвати з контексту й не розглядати як елемент специфічного способу життя даного народу. Неможливо зрозуміти подібні дії й вірування поза тим культурним цілим, частиною якого вони є. Кожну культуру варто вивчати, виходячи з її власних значень і цінностей, – таке ключове правило соціології.

Поясніть, чому культуру необхідно вивчати тільки виходячи із принципу культурного релятивізму? Наведіть приклади етноцентризму, які ви спостерігали у повсякденному житті. Чому він так часто зустрічається?

Завдання 7.4

Визначіть, до якого виду культури – народної, масової або елітарної – належать перераховані нижче твори. Обґрунтуйте свою відповідь.

- 1 Фільм «Андалузський пес» режисера Луїса Бунюеля.
- 2 Телесеріал «Друзі».
- 3 Роман Л.Толстого «Війна і мир».

- 4 Анекдот.
- 5 Циркова вистава.
- 6 Музичний шлягер.
- 7 Балет П. Чайковського «Лускунчик».
- 8 Казка «Котигорошок».
- 9 Танець «Гопак».
- 10 Детективні романи Д. Донцової.

Завдання 7.5

Охарактеризуйте причини появи масової культури. Назвіть позитивні й негативні моменти її функціонування. Свою відповідь проілюструйте прикладами з повсякденного життя.

Завдання 7.6

На прикладі культури хіпі проаналізуйте роль і функції контркультури в суспільстві. Які зміни в культурі відбулися під впливом цього руху?

Тема 8. СУСПІЛЬСТВО ТА СОЦІАЛЬНІ ЗМІНИ

1. Поняття суспільства. Суспільство як соціальна система.

2. Поняття соціальних змін та їх види.

3. Концепції соціальних змін та модернізації.

1. Поняття суспільства, країни, держави.

Суспільство як соціальна система

Людина завжди шукала відповідь на питання про те хто вона, звідки вона з'явилася, для чого існує, як і чому саме так, влаштоване суспільство. Спробу дати відповідь на такі питання разом із філософією та історією дає їй соціологія. Саме тому вся історія соціологічної думки може розглядатися як історія наукових підходів і методів побудови теорій суспільства.

Суспільство є однією з основоположних категорій філософії, історії, соціології, яка відображує якісно відмінне від природи складне, багатовимірне, внутрішньо розгалужене і водночас органічно цілісне утворення, що постає як сукупність форм і способів взаємодії та об'єднання (діяльності, відносин, поведінки, спілкування, регуляції тощо) індивідів та їх груп, що історично склалися та в яких знаходить своє виявлення всебічна і багаторівнева взаємозалежність людей.

Таким чином, *суспільство* – це сукупність історично сформованих способів взаємодії й форм *об'єднання людей*, у яких виражається їх всебічна залежність один від одного, регульована законом, звичаями, соціальними інститутами.

Основними ознаками суспільства є те, що воно:

1. Не є частиною будь-якої більшої системи (автономність і самодостатність суспільства).
2. Воно поповнюється переважно за рахунок дітей тих людей, які вже є його визнаними представниками.
3. Це об'єднання має свою територію, яку вважає власною.
4. Дане об'єднання має власну назву й історію.
5. Воно має апробовану у часі систему управління.
6. Об'єднання існує довше середньої тривалості життя окремого індивіда (цілісність і стабільність).

7. Його згуртовує спільна система цінностей, звичаїв, традицій.

Найчастіше поняття «суспільство» розуміється у двох значеннях: вузькому й широкому.

У вузькому розумінні – це окремо взяте суспільство, розглянуте в єдності його територіальних кордонів (країна) і політичного устрою (держава). За таких умов необхідним є з'ясувати зміст таких понять як «країна» і «держава».

Держава являє собою штучний політичний конструкт – соціальний інститут, покликаний управляти взаємодією між людьми, впливаючи на взаємовідношення між ними через можливості політичної організації життя населення країни, використовуючи певний тип влади та апарат управління.

Країна – територія, що має певні границі й користується державним суверенітетом.

У широкому розумінні – це світове співтовариство або світова система, мається на увазі все людство як ціле.

Суспільство має розглядатися як соціальна система, тобто такий соціальний організм, що функціонує й розвивається за своїми власними законами, має якості, яких немає в жодного з утворюючих його елементів окремо. У межах *системного підходу* суспільство трактується як система.

Система – це предмет або їх сукупність, явище або процес, що складається з якісно визначеної сукупності елементів, які перебувають у взаємних зв'язках і відносинах та утворюють єдине ціле, здібні з урахуванням зміни зовнішніх і внутрішніх умов змінювати свою структуру та певні характеристики.

Основні характеристики системи:

- цілісність;
- стабільність, тобто збереження своєї структурно-функціональної організації при зміні зовнішнього середовища;
- самодостатність і саморозвиток;
- відкритість, тобто взаємозв'язок із зовнішнім середовищем;
- варіативність (можливі різні варіанти розвитку в певних границях);

- компенсаторність (якщо якийсь елемент не виконує свої функції на належному рівні, то йому знаходиться заміна);
- наявність системи управління;
- займає певне місце у просторі та характеризується певним часом існування;
- багаторівневність.

Специфіка соціальної системи полягає в тому, що вона складається на базі тієї або іншої спільноти людей (соціальна група, соціальна організація, суспільство), а її елементами є люди, чия поведінка детермінована певними соціальними позиціями (статусами), які вони займають і конкретними соціальними функціями, які вони виконують, соціальними нормами й цінностями, прийнятими в даній соціальній системі, а також їх різними індивідуальними якостями.

Окремо слід вказати, що життєздатність суспільства як системи повинна визначатися якістю та характеристиками зв'язків між її елементами. Чим міцніше зв'язки, тим життєздатніша та ефективна конкретна система.

За таких умов складовими елементами суспільства як соціальної системи слід розглядати:

- 1) соціальні зв'язки й відносини;
- 2) соціальні дії й взаємодії;
- 3) соціальні цінності й норми.

Воно існує як рівневі утворення, тобто суспільство функціонує та розвивається на таких основних рівнях, як:

- 1) мікрорівень (рівень окремо взятого індивіда);
- 2) мезорівень (рівень соціальних груп і соціальних інститутів);
- 3) макрорівень (рівень суспільства в цілому);
- 4) світ-система (глобальний рівень).

Дотепер одним із найбільш популярних підходів до розгляду його структури виявляється детерміністський (причинно-наслідковий) підхід, що аналізує зв'язок соціальних явищ і процесів, та їх субординацію.

За таких умов суспільство презентується єдністю функціонування *основних* чотирьох *сфер* – економічної, соціальної, політичної й духовної (ідеологічної). Такий підхід відповідає, насамперед, марксистським уявленням про суспільство.

Кожна з виділених сфер – підсистем має вирішальний вплив на наступні й зазнає зворотний вплив. Кожна із цих підсистем займає певне місце у загальній соціальній системі й виконує строго визначені функції. У свою чергу, кожна з найбільш підсистем може включати свою структуру як елементи іншої соціальної системи менш загального порядку (сім'я, трудовий колектив, партія, громадське об'єднання, профспілка тощо).

Постійне відтворення способів взаємозв'язку й взаємодії компонентів, а отже, збереження цілісності й стабільності суспільства забезпечується шляхом виконання суспільством, як цілісною структурою, певних функцій.

За Т. Парсонсом визначаються основні функції, без яких система існувати не може:

- *адаптації, як здатність до адаптації* (забезпечується економічною підсистемою суспільства);
- *цілевизначення* (послідовність досягнення цілей та їх пріоритетність обумовлюються та визначаються політичною підсистемою);
- *інтеграції* (забезпечується правовими інститутами й звичаями);
- *відтворення структури* (на базі системи вірувань, моралі й функціонування агентів соціалізації).

Чим послідовніше здійснюється функціональний розподіл діяльності на рівні інститутів і соціальних ролей, тим стабільніше сама соціальна система.

2. Поняття соціальних змін, їхні види

Суспільство – динамічне за своєю природою. Воно постійно змінюється, розвивається. При цьому слід розглядати розвиток й як певні соціальні зміни.

Соціальні зміни – це перехід соціальних систем, спільнот, інститутів і організацій з одного стану в інше. Соціальні зміни передбачають не будь-які зміни, що відбуваються у певній сфері (економічній, політичній, духовній), а *зміни соціальних систем*, як характеристик соціальної стратифікації, перетворень у соціальних спільнотах, динаміці соціальних процесів, функціонуванні соціальних інститутів, соціальних організацій та їх взаємодій. Сьогодні найчастіше використовується поняття «соціальних змін», яке не має оціночного компоненту, не дає визначення їх

спрямуванню. Проте такий підхід, претендуючи на певну об'єктивність, не дає змоги орієнтуватися у можливостях використання наслідків соціальних змін, їх впливу на життя пересічних членів суспільства.

Саме тому поняття «соціальні зміни» має конкретизуватися поняттям «розвитку». Поняття **«соціальний розвиток»** означає певний вид соціальних змін, що мають спрямованість убік поліпшення, ускладнення, вдосконалення.

Соціальні зміни можуть відбуватися на таких **рівнях**:

1. На рівні особистості й міжособистісних відносин (зміни модального типу особистості, лібералізація статевої моралі).
2. На рівні організацій і інститутів (зміна функцій і типів сім'ї, цілей освіти).
3. На рівні малих і великих соціальних груп (поява фермерів, підприємців).
4. На глобальному рівні (економічний розвиток одних країн, застій і криза в інших).

Соціальні зміни відрізняються за видами, які виділяються:

- а) за сутнісними характеристиками соціальних зв'язків;
- б) за спрямованістю.

Так, види соціальних змін залежно від за сутнісних характеристик соціальних зв'язків, їх типу виокремлюються:

1. **Структурні** соціальні зміни – такі, що стосуються структур різних соціальних утворень (зміни в структурі сім'ї, суспільства).
2. **Процесуальні** – зміни, що зачіпають характеристики соціальних процесів (зміни в міграційних процесах, у стратифікації суспільства).
3. **Функціональні** – зміни, що стосуються характеристик функціонування різних соціальних систем, інститутів, організацій (зміни у функціях сім'ї, освіти, законодавчої й виконавчої влади).
4. **Мотиваційні** – зміни в сфері мотивацій індивідуальної й колективної діяльності (зміни у мотивації навчальної діяльності студентів, зміни у поведінці безробітних, зміни соціальних орієнтирів у політичних партій або громадських об'єднань).

Всі ці зміни тісно пов'язані між собою: зміни одного виду з необхідністю спричиняють зміни інших видів.

Також за соціальною спрямованістю виділяють такі типи соціальних змін, як:

1. **Еволюційні** (поступові, повільні, плавні, кількісні перетворення об'єктів) і **революційні** (відносно швидкі, корінні, якісні) зміни;
2. **Прогресивні** (рух уперед) і **регресивні** (повернення назад);
3. **Імітаційні** (копіювання існуючих форм соціального життя) і **інноваційні** (створення нових форм соціального життя).

Якщо реальність фактів перетворень та змін у соціальних системах визнається всіма соціологами, то із приводу чинників соціальних змін висловлюються різні думки.

1. На питання, звідки надходить **імпульс для соціальних змін**, що виступає стимулами або мотивами для них є дві відповіді:

а) представники **екзогенних теорій** вважають, що соціальні зміни породжуються зовнішніми чинниками: кліматом, ландшафтом, глобальними кризовими явищами в економіці тощо;

б) більшість соціологів є прихильниками **ендогенних теорій** щодо чинників розвитку, вважають соціальні протиріччя й конфлікти, які такі, що є властивими для будь-якого соціального устрою. Так, наприклад **марксистська соціологія** головною рушійною силою розвитку суспільства бачить єдність і боротьбу протилежностей, що відбувається у всіх сферах. В економічній – протиріччя між продуктивними силами й виробничими відносинами, у соціально-політичній – боротьба класів, у духовній – боротьба ідеологій;

в) останнім часом у соціологічній науці з'явилися концепції, засновані на розгляді такого чинника соціального розвитку як управління, головним чином соціального управління, що розуміється як упорядкування суспільного життя у всіх його сферах.

Соціальне управління може розглядатися як імпульс соціального розвитку, як систематичний вплив управлінської підсистеми (суб'єкт процесу управління) на соціальний об'єкт (підсистему, що управляється). У такому контексті об'єктом виступає суспільство у цілому та його окремі сфери (економічна, соціальна, політична тощо) з метою забезпечення їх нормального функціонування й розвитку. Разом з тим зустрічається й таке розуміння соціального управління як соціальний

менеджмент. Частіше таке поняття використовується як синонім соціального управління з акцентуванням уваги та управління в соціальних організаціях. А коли мова йдеться про рівень суспільства, доцільніше використання поняття соціального управління.

Існують точки зору, що базуються на розгляді державного управління в інтересах соціального розвитку на етапі розбудови громадянського суспільства. Заслуговує на увагу й концепція соціально-адекватного управління, яка вимагає наявності характеристик соціальної адекватності у будь-яких управлінських структурах та результатах їх управлінської діяльності незалежно від того, в якому форматі (управління або менеджмент) вона здійснюється. За таких умов соціально-адекватне управління – високоефективна модель управління, зорієнтована у майбутнє соціуму, адаптована до функціонування у конкретній соціальній системі з максимальним використанням її соціально-економічного і психокультурного потенціалів, яка спрямовує управлінські впливи у площину самоорганізаційних процесів, на всіх рівнях управління співвідноситься з найважливішими ментальними характеристиками соціуму та його регіональними складовими, слугує інструментом узгодження й уточнення управлінських зусиль.

2. Щодо ролі *об'єктивних* і *суб'єктивних факторів* у соціальних змінах, висловлюються дві точки зору:

1) прихильники *суб'єктивізму* як основної причини соціальних змін розглядають свідому діяльність індивіда або групи людей, на перший план висувається індивідуальна свідомість;

2) прихильники *об'єктивізму* думають, що в суспільстві діють об'єктивні закони, незалежні від волі й свідомості людей.

3. На питання, чи носять соціальні зміни *причино обумовлений або випадковий характер*, також пропонується дві відповіді:

1) *марксистський детермінізм* підкреслює причинну обумовленість всіх соціальних явищ; це означає, що кожна з підсистем, що входять у суспільство, існує не сама по собі, а перебуває в причинно-наслідковій залежності від інших сфер, всі підсистеми залежні від економічної підсистеми;

2) *соціальний дарвінізм* вважає, що соціальні зміни відбуваються завдяки випадковим варіаціям і природному відбору.

4. На питання про те, **які причини породжують соціальні зміни**, пропонуються такі відповіді:

1. *Соціокультурні теорії* першопричиною соціальних змін вважають зміни, що відбуваються в соціокультурній сфері – світосприйнятті, релігії, свідомості соціальних груп, суспільства в цілому. Такі зміни визначають вигляд усього суспільства.

2. *Соціально-економічні теорії* головну причину бачать в економіці, виробничих відносинах.

3. *Індустріально-технологічні теорії* думають, що соціальні зміни залежать насамперед від технологічних змін. Виділяють три способи, за допомогою яких технологія детермінує соціальні зміни:

1) зміни в технології створюють *проблеми соціального порядку*, які вимагають певних дій з боку людей (виникнення біотехнологій, що дозволяють жінкам виношувати нерідних дітей, породило сурогатне материнство, яке потребує нових соціальних норм і нових соціальних ролей);

2) нові технології, нова техніка створюють *нові можливості* для індивіда й груп у їхній діяльності, спілкуванні (нові можливості соціальної комунікації створені завдяки телефонізації, розвитку телебачення, комп'ютерної техніки та ін.);

3) нові технології нерідко створюють *нові форми взаємодії* між індивідами й різним родом спільнотами (розвиток Інтернету індивідуалізує працю багатьох висококваліфікованих працівників).

3. Концепції соціальних змін

У сучасній соціології виділяють такі **концепції соціальних змін**:

1. Теорії еволюційного розвитку суспільства (соціальний еволюціонізм).
2. Теорії революційного розвитку суспільства (соціальний революціонізм).
3. Циклічні теорії (теорії культурно-історичних типів).

Соціальний еволюціонізм являє собою спробу глобального осмислення історичного процесу як частини загального, нескінченно різноманітного й активно-

го процесу еволюції космосу, сонячної системи, Землі. Одним із перших теоретиків соціального еволюціонізму був англійський соціолог Герберт Спенсер. У соціології Спенсера реалізована основна ідея соціального еволюціонізму 19 ст. – ідея існування історичних стадій людського суспільства, що розвиваються від простого до складного, від традиційного до раціонального, від неосвіченого до освіченого, від суспільства з ручною технологією до суспільства з машинною технологією.

У руслі соціального еволюціонізму на основі протиставлення традиційного й сучасного суспільств у 50–60-ті рр. сформувалася **теорія індустріального суспільства** (Р. Арон, У. Росту). Теорія індустріального суспільства описує поступальний розвиток суспільства як перехід від відсталого аграрного (традиційного) суспільства, в якому панує натуральне господарство й станова ієрархія до передового індустріального суспільства.

Індустріальному суспільству притаманно:

- 1) розвинена й складна система поділу праці в суспільстві у цілому, при спеціалізації в конкретних сферах виробництва й керування;
- 2) масове виробництво товарів на широкий ринок;
- 3) механізація й автоматизація виробництва та управління;
- 4) науково-технічна революція.

З погляду цієї теорії, основні характеристики великої промисловості обумовлюють форму поведінки людей не тільки в сфері організації й управління виробництвом, але у всіх інших сферах громадського життя.

У 60-ті роки теорія індустріального суспільства одержує розвиток у **теорії постіндустріального суспільства** (Д. Белл, А. Турен). У цій теорії виділяють третій тип суспільства – постіндустріальне (інформаційне) суспільство, що характеризується різким зростанням знання й інформації. Таким чином суспільство проходить такі стадії:

- 1) доіндустріальне суспільство;
- 2) індустріальне суспільство;
- 3) постіндустріальне суспільство.

Таблиця 8.1 – Основні характеристики суспільств, що виділяються у теорії постіндустріального суспільства

Критерії	Доіндустріальне	Індустріальне	Постіндустріальне
Основна сфера діяльності	Первинний сектор економіки	Вторинний сектор економіки	Третинний сектор економіки
Основні виробничі ресурси	Земля, природна сировина	Капітал	Знання, інформація
Найбільш впливова соціальна група	Землевласники, священики	Промисловці, банкіри	Учені, менеджери-консультанти
Специфічні форми соціальної організації	Церква, армія	Корпорації, банки	Університети
Соціальна стратифікація	Стани, касти, рабство	Класи	Професійні групи
Соціальний ресурс, що визначає соціальний статус індивіда	Влада	Гроші	Знання
Рівень освіти	Абсолютна більшість населення безграмотна	Розповсюдження середньої й середньої професійної освіти	Загальне середнє, розповсюдження вищої освіти, збільшення тривалості навчання
Переважні потреби	Вітальні (необхідні для життя)	Матеріальний добробут, основні соціальні потреби	Самореалізація

Теорії індустріального й постіндустріального суспільства перебувають у рамках соціального еволюціонізму, оскільки передбачають проходження суспільством певних стадій на основі технічних і технологічних нововведень. Технологічні перевороти спричиняють зміни в інших сферах громадського життя, однак вони не супроводжуються соціальними революціями.

Основоположниками *теорії революційного перетворення* суспільства були К. Маркс і Ф. Енгельс. Марксистська концепція суспільного розвитку базується на формаційному підході. Людство у своєму розвитку проходить *п'ять суспільно-економічних формацій*:

- первіснообщинну;
- рабовласницьку;
- феодальну;

- капіталістичну;
- комуністичну.

Перехід від однієї формації до іншої здійснюється на основі соціальної революції. **Соціальна революція** – це корінний якісний переворот у всій соціально-економічній і політичній системі суспільства. Економічною основою революції є конфлікт, що заглиблюється, між ростом продуктивних сил суспільства й застарілою, консервативною системою виробничих відносин, що проявляється в посиленні соціальних антагонізмів і загостренні класової боротьби. Першим актом соціальної революції є завоювання політичної влади. На основі інструментів влади перемігший клас здійснює перетворення у всіх інших сферах громадського життя, таким чином створюються передумови для формування нової системи соціально-економічних і духовних відносин. З погляду марксизму, велика й *стратегічна роль революцій* полягає в тому, що вони усувають перешкоди на шляху суспільного розвитку.

Еволюційні та революційні теорії ґрунтуються на ідеї суспільного прогресу. Серед **критеріїв прогресу** виділяються: ускладнення соціальної організації суспільства (Г. Спенсер), зміни у системі соціальних зв'язків і типах регуляції суспільних відносин (Ф. Теніс), зміни в характері виробництва й споживання (У. Ростоу, Д. Белл), ступінь оволодіння суспільством стихійними силами природи, що виражається в рості продуктивності праці, і ступінь звільнення людей з-під гніта стихійних сил суспільного розвитку (К. Маркс).

Поряд з теоріями, що визнають можливість прогресивного розвитку суспільства, мають місце теорії, що заперечують його. Це так звані **циклічні теорії** (Н. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі). Циклічні теорії *заперечують можливість нескінченного прогресивного розвитку, акцентують увагу на багатолінійності та багатонаправленості розвитку суспільства й культури*. У рамках цих теорій виділяються певні типи культурних і соціальних систем, підкреслюється їхня своєрідність, а в деяких випадках висувається ідея замкнутості, локальності культур і цивілізацій.

Наприклад, **теорія культурно-історичних типів Н. Данилевського** підрозділяє всі народи на історичні й неісторичні. Неісторичні народи – це тупикові галузі в

розвитку суспільства, вони не в змозі вирішувати свою долю, отже, вони не в змозі виробити свої культурно-історичні типи. Н.Данилевський нараховує 13 культурно-історичних типів, створених історичними народами: єгипетський, китайський, асировавілонський (стародавньоосемітський), індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, новосемітський (аравійський), романо-германський, перуанський, європейський, слов'янський. Культурно-історичні типи розрізняються за сполученням в них чотирьох основних елементів:

- 1) релігійного;
- 2) політичного;
- 3) культурного;
- 4) економічного.

Багато типів одноосновні, тобто в них переважає якийсь один елемент: у європейському – релігійний, у грецькому – культурний, у романо-германському – економічний. І лише слов'янському типу з його православ'ям, культурною самобутністю, самодержавністю і селянською громадою визначено стати чотирьохосновним типом. На думку Н. Данилевського, Західна цивілізація вже пройшла стадію розквіту, майбутнє ж належить слов'янському типу.

Кожний культурно-історичний тип, якщо він не гине насильницькою смертю, проходить чотири фази свого розвитку:

1. Несвідомий період, коли народи ще не вийшли на історичну арену й перебувають у формі «етнографічного матеріалу».
2. Період державного становлення, формування основних соціальних інститутів і соціальних регуляторів.
3. Період розквіту.
4. Період занепаду.

За А. Тойнбі всесвітня історія – це відтворення й загибель регіонально несумісних один з одним цивілізацій. При поясненні причин становлення й розвитку цивілізацій вирішальна роль належить «відповіді» народів на «виклик», кинутий їм обставинами. У міру росту все менше й менше виникає викликів, що йдуть із зовнішнього середовища, і все більше з'являється викликів, породжених

усередині діючої системи або особистості. Основний критерій росту – це прогресивний рух у напрямку самовизначення.

Теорія культурно-історичних типів використовується в дослідженні своєрідності й взаємодій локальних культур.

Разом з вище розглянутими теоріями суспільного розвитку соціологічна наука використовує й поняття соціальної модернізації. Під **модернізацією** розуміється теоретичне обґрунтування шляхів та способів оновлення архаїчних, традиційних, закритих суспільств, їх переходу на цивілізаційний шлях соціального розвитку.

Модернізація розглядається як перехід від одного типу суспільства до більш високо розвинутого, що здійснюється шляхом комплексних реформ, подовжених у часі. Вона має ціллію кардинальну зміну соціальних інститутів і способу життя людей, що охоплює всі сфери суспільства.

Розрізняють два види модернізації:

1. **Органічна модернізація** є моментом власного розвитку країни й підготовлена всім ходом попередньої еволюції. Наприклад, перехід Англії від феодалізму до капіталізму в результаті промислової революції 18 ст. Така модернізація *починається* не з економіки, а з *культури й зміни суспільної свідомості*. Капіталізм виникає як природний наслідок змін в укладі життя, традиціях, світогляді й орієнтаціях людей.

2. **Неорганічна модернізація** являє собою відповідь на зовнішній виклик з боку більше розвинених країн. Вона являє собою спосіб розвитку, що доганяє, вживається урядом з метою перебороти історичну відсталість і уникнути іноземної залежності. Неорганічна модернізація припускає, що країна доганяє більш передові країни й запозичає у них передові технології. Модернізація відбувається шляхом закупівлі закордонного обладнання й патентів, запозичення чужої технології, запрошенням фахівців, навчанням за кордоном, інвестиціями. Відповідні зміни відбуваються в соціальній і політичній сферах: різко змінюється система керування, вводяться нові владні структури, конституція країни перебудовується під закордонні аналоги.

Неорганічна модернізація починається не з культури, а з економіки й політики. Органічна модернізація йде «знизу», а неорганічна «зверху». Модернізація не завжди отримує підтримку більшості населення країни. Ідеї модернізацій опановують лише розумами найбільш підготовленої частини суспільства. Саме такий вид модернізації присутній у пострадянських суспільствах.

У. Ростоу оптимістично дивиться на перспективи модернізації традиційних суспільств. Він упевнений, що раціональні фрагменти (комунікації, товарообмін, ріст знань, універсалізація відносин), поступово закріплюючись, створять більш-менш органічну модернізовану соціальну систему. Японії треба було 20 років на те, щоб наздогнати й перегнати США, звідки вона запозичила технологію й фінанси. За короткий строк неорганічна модернізація змінилася органічною.

Американський соціолог М. Леві в концепції «*осучаснення навздогін*» або «запізнілої модернізації» звертає увагу на те, що патріархальні суспільства, спокушаючись досягненнями індустріальних, заносять у свій актив їхні елементи. Вторгнення готових «модернізованих» моделей підриває структуру патріархального суспільства, однак не перетворює його в індустріальне. «Осучаснення» не відбувається одночасно у всіх секторах громадського життя. Технологічні нововведення при відсутності раціональної культури трудових відносин і парламентської демократії виявляються марними, викликають напругу й хаос. Окремі соціальні інститути, виступаючи як сучасні, «індустріальні», у дійсності продовжують функціонувати як традиційні. Виникає *ефект «квазі»*: квазіпарламент, квазіпартія, квазіринок. Ірраціональність, парадоксальність, спонтанність, на думку Г. Алмонда, стають характерними рисами суспільства, що формується при зіткненні західної (раціональної) і місцевої (традиційної) культур. Всі ці аспекти важливі при аналізі трансформаційних процесів в Україні. Варто також урахувати й те, що:

- «запізніла модернізація» може поставити суспільство в зовнішню залежність;
- модернізація може бути успішною тільки при значному збільшенні чисельності середнього класу, його високій соціальній мобільності;

- успіх модернізації залежить від організаційних зусиль центральної влади, її вміння локалізувати, блокувати соціальні конфлікти.

- успішна модернізація вимагає широкої соціальної підтримки, мобілізації соціального потенціалу, здатності спрогнозувати вигоди від неї, авторитету лідера.

Таким чином, суспільство, тобто об'єднання людей у сукупності історично сформованих способів взаємодії й взаємовідносин, в яких виражається їх всебічна залежність один від одного, регульована законом, звичаями і традиціями, упорядкована соціальними інститутами тощо, виступає як складний соціальний організм. Він повинен постійно змінюватися і розвиватися, оскільки зупинка (навіть втрата темпу) у розвитку призводить до якісних втрат. Вибір шляхів суспільного розвитку – складна та відповідальна справа, в якій розраховувати на успіх можливо лише спираючись на потенціал науки у вигляді теорій і концепцій соціального перетворення й на позитивний досвід найбільш розвинених, економічно потужних держав зі сталими правовими та демократичними традиціями соціального управління.

Завдання для практичної роботи

Завдання 8.1

У таблиці розміщені ключові поняття теми та їх визначення. Встановить, якому поняттю відповідає наведене праворуч визначення, указавши потрібний номер.

<i>Поняття</i>	<i>№</i>	<i>Визначення</i>
1	2	3
Суспільство		1. Штучний політичний інститут, покликаний управляти соціальними взаємодіями; політична організація суспільства, що припускає певний тип влади й наявність апарата керування
Держава		2. Спрощення соціальної структури, відкіт назад у розвитку соціального об'єкта
Країна		3. Поступові, повільні, плавні, кількісні перетворення соціальних об'єктів
Соціальні зміни		4. Стійка система соціальних зв'язків і відносин між індивідами й соціальними групами, що регулюється законом, звичаями, соціальними інститутами
Інноваційні зміни		5. Перехід від доіндустріального до індустріального, або капіталістичного суспільства, що здійснюється шляхом комплексних реформ, розтягнутих у часі
Соціальний прогрес		6. Зміни соціальних систем, соціальної стратифікації, соціальних спільнот, соціальних процесів, інститутів, організацій, їхніх взаємодій

1	2	3
Соціальний регрес		7. Швидкі стрибкоподібні зміни соціального устрою
Соціальна еволюція		8. Територія, що має певні кордони й користується державний суверенітет
Соціальна революція		9. Ускладнення форм соціального життя, рух суспільства вперед
Модернізація		10. Соціальні зміни, спрямовані на створення нових форм соціального життя

Завдання 8.2

Відповідайте «так» або «ні» на поставлені запитання.

№	Запитання	Відповідь	
		Так	Ні
1.	Сучасне українське суспільство є традиційним?		
2.	Поява мобільних телефонів – приклад соціальних змін?		
3.	Соціальні зміни й соціальний розвиток – це слова синоніми?		
4.	Суспільству як соціальній системі властива така якість як саморозвиток?		
5.	Теорія К. Маркса розвивалася в руслі соціального еволюціонізму?		
6.	Циклічні теорії заперечують можливість нескінченного прогресивного розвитку суспільства?		
7.	Функцію адаптації в суспільстві виконує політика?		
8.	У постіндустріальному суспільстві найбільш впливовою групою є вчені?		
9.	Українське суспільство переживає органічну модернізацію?		
10.	Основна сфера діяльності для індустріального суспільства – це сільське господарство?		

Завдання 8.3

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Прочитайте висловлення та проілюструйте ідеї автора конкретними прикладами :

«Що ж таке суспільство, яка б не була його форма? Продукт взаємодії людей. Чи вільні люди у виборі тієї або іншої суспільної форми? Аж ніяк ні. Візьміть певний щабель розвитку продуктивних сил людей, і ви одержите певну форму обміну й споживання. Візьміть певний щабель розвитку виробництва, обміну й споживання, і ви одержите певний суспільний лад, певну організацію родини, станів або класів, – словом певне громадянське суспільство. Візьміть певне суспільство, і ви одержите певний політичний лад, що є лише офіційним вираженням громадянського суспільства.

...Люди не вільні у виборі своїх продуктивних сил, які утворюють основу всієї їхньої історії, тому що всяка продуктивна сила є придбана сила, продукт попередньої діяльності. Таким чином, продуктивні сили – це результат практичної енергії людей, але сама ця енергія визначена тими умовами, в яких люди перебувають, продуктивними силами, уже придбаними раніше, суспільною формою, що існувала до них, що створили не ці люди, а попереднє покоління. Завдяки тому простому факту, що кожне наступне покоління знаходить продуктивні сили, придбані попереднім поколінням, і ці продуктивні сили слугують йому сирим матеріалом для нового виробництва, – завдяки цьому факту утвориться зв'язок у людській історії, утвориться історія людства, що тим більше стає історією людства, чим більше вирости продуктивні сили людей, а отже, і їхні суспільні відносини».

Завдання 8.4

СТИМУЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ

Американський соціолог Питирим Сорокін писав:

«Тому що сутність соціального процесу становить думка, світ понять, те, мабуть, він же і є основним первісним фактором соціальної еволюції. Всі основні види соціального буття (світорозуміння, мистецтво, практика) обумовлені знанням (наукою) або, що те ж, представляють модифікацію цього фактору. Всі соціальні відносини зрештою обумовлюються думкою. Це, зокрема підтверджується «законом запізнювання» Де-Роберті, що полягає в тому, що наше знання випереджає світорозуміння, світорозуміння – мистецтво й всі, разом узяті, – практику, побут. І дійсно, не було б жодного перевороту, перш ніж відповідний психічний переворот не був зроблений. Релігія завжди відставала від науки, а практика (техніка, громадська організація тощо) – нескінченно далека ще від думки... Очевидно, що якби думка не була первинним фактором або ж була б слідством іншого соціального фактору, то подібного «випереджування» нею інших форм соціальності не могло б бути; і навпаки, те, що в часовій послідовності настає пізніше, те, мабуть, не може бути причиною події, що настає раніше нього. Тому що зміна практики, побуту, зокрема, способів і знарядь виробництва, а так само й всієї правової й політичної організації настає лише після відповідної зміни в психіці, в ідеях, у

знаннях і переконаннях і без цієї попередньої психічної зміни воно не може наступити, то очевидно, що ця матеріальна революція не може бути причиною психічної, а може бути тільки її слідством: воно тільки ніби символ, що виражає цю психічну зміну.

Таким чином, прав був О. Конт, коли говорив, що «ідеї управляють (соціальним) світом», тому що соціальний світ є світ ідей, а людина є тварина, що творить царство логічного буття – нову й вищу форму світової енергії».

Який фактор соціальних змін вважає первинним П. Сорокін? Чи згодні ви з його точкою зору? Чому?

Завдання 8.5

Розмовляють два фахівці про шляхи розвитку українського суспільства:

1. «Треба точно копіювати західні зразки економіки. Щоразу, коли ми від них відхиляємося, то робимо непоправні помилки. Людство багато часу попрацювало над тим, щоб обкатати, десятикратно перевірити й вибрати кращі принципи ринкової економіки: пріоритет приватної власності, свобода підприємництва, захист прав особистості, демократія».

2. «В умовах України неможливе механічне перенесення західних схем. Коли ми переносимо готові схеми, відпрацьовані на чужих культурах, ми не враховуємо або ігноруємо специфіку своєї власної. Всі суспільства несхожі один на одне. Де гарантії того, що досвід, успішних в одному з них, виявиться настільки ж успішним в іншому?»

Якій точці зору ви віддасте перевагу? Відповідь аргументуйте.

Завдання 8.6

На XII Всесвітньому соціологічному конгресі (1990) як одна із провідних ідей була подана концепція постмодернізму. Вона є розвитком теорії німецького соціолога Макса Вебера про 2 типи суспільства – традиційний й модерністський. У традиційному суспільстві поведінка людини регулюється традиціями, за принципом: роби так, як робили до тебе. У модерністському суспільстві поведінка

регулюється принципом раціональності, розумності й ефективності соціальної поведінки.

У постмодерністському суспільстві, що, як затверджують багато західних соціологів, формується сьогодні, принципом поведінки стають інтереси людини, колективу, народу, ті цілі, які вони собі ставлять, і засоби, які вибирають.

Подумайте: якими принципами регулюється ваша поведінка та поведінка більшості членів українського суспільства сьогодні? До якого типу, на ваш погляд, належить наше суспільство?

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Тема 1. Соціологія – наука про суспільство.....	4
Тема 2. Особистість і суспільство.....	25
Тема 3. Соціальна структура та соціальна стратифікація.....	53
Тема 4. Етнос і гендер як чинники соціальної диференціації.....	77
Тема 5. Соціальні інститути та організації.....	91
Тема 6. Шлюб і сім'я як соціальні інститути.....	115
Тема 7. Культура як соціальний феномен.....	133
Тема 8. Суспільство та соціальні зміни.....	150
Список літератури.....	169

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Бурега В. В. Социология государственного управления : монография / В. В. Бурега. – Донецк : ООО «Східний видавничий дім», 2012. – 167 с.
2. Гіденс Е. Соціологія / Е. Гіденс / пер. з англ. В. Шовкун, А. Олійник; наук. ред. О. Іващенко. – К. : Основи, 1999. – 726 с.
3. Жоль К. К. Соціологія : навч. посіб. / К. К. Жоль. – К. : Либідь, 2005. – 440 с.
4. Коваліско Н. В. Основи соціальної стратифікації : навч. посібник. / Н. В. Коваліско. – Л. : Магнолія 2006, 2011. – 328 с.
5. Лавриенко Н. О. О новых социологических подходах к исследованию института гендера / Н. О. Лавриенко // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2006, № 2. – С. 103–115.
6. Литвин А. П. Соціологія : навч. посіб. / А. П. Литвин, А.К. Яковенко. – Т. : ТНЕУ, 2013.
7. Лукашевич М. П. Соціологія. Основи загальної, спеціальних і галузевих теорій : підручник / М. П. Лукашевич, М. В. Туленков, Ю. І. Яковенко. – К. : Каравела, 2008. – 544 с.
8. Ляпіна Л. А. Етносоціологія : навч. посіб. / Л. А. Ляпіна. – Миколаїв : ЧНУ ім. Петра Могили, 2013.
9. Масионис Дж. Социология / Дж. Масионис. – 9-е изд. – СПб. : Питер, 2004. – 752 с.
10. Матецкая А.В. Социология культуры. учеб. пособ. / А. В. Матецкая. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2006. – 260 с.
11. Паніна Н. В. Технологія соціологічного дослідження : навч. посіб. / Н. В. Паніна. – 2-е вид., доп. – К. : Інститут соціології НАН України, 2007. – 320 с.
12. Ручка А. О. Курс історії теоретичної соціології : навч. посіб. / А. О. Ручка, В. В. Танчер. – К. : Наук. думка, 1995. – 223 с.
13. Рущенко І. П. Загальна соціологія : підручник / І. П. Рущенко. – Х. : Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2004. – 524 с.
14. Сірій Є. В. Соціологія: загальна теорія, історія розвитку, спеціальні та галузеві теорії : навч. посіб. / Є. В. Сірій. – К. : Атіка, 2010. – 480 с.
15. Смелзер Н. Социология : пер. с англ. / Н. Смелзер. – М. : Феникс, 1994. – 688 с.

16. Социология семьи : учебник / под ред. проф. А.И. Антонова. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА-М, 2005. – 640 с.
17. Соціологічна енциклопедія / уклад. В. Г. Городяненко. – К. : Академвидав, 2008. – 456 с.
18. Соціологічна теорія : традиції і сучасність : курс лекцій / за ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2007. – 363 с.
19. Соціологія культури : навч. посіб. / за ред. О. М. Семашко, В. М. Пічі. – К. : Каравела; Л. : Новий світ, 2012. – 334 с.
20. Соціологія : навч. посіб. / за ред. С. О. Макеєва. – К. : Українська енциклопедія, 2008. – 378 с.
21. Соціологія : підручник для студ. вищ. навч. закладів / за ред. В. Г. Городяненка. – К. : Вид. центр «Академія», 2010. – 560 с.
22. Соціологія : підручник / за ред. В. М. Пічі. – 3-тє вид. – Л. : Новий світ – 2000, 2007. – 280 с.
23. Спеціальні та галузеві соціології : навч. посіб. / за ред. В. Є. Пилипенко. – 2-ге вид. – К. : Фоліант, 2007. – 451 с.
24. Студенчество на пути к другому обществу: ценностный дискурс перехода / Л. Г. Сокурянская. – Х. : Харьковский нац. ун-т им. В.Н. Каразина, 2006. – 575 с.
25. Танчин І. З. Соціологія : навч. посіб. / І. З. Танчин. – 3-тє вид., перероб. – К. : Знання, 2008. – 351 с.
26. Черниш Н. Соціологія : підруч. за рейтингово-модульною системою / Н. Черниш. – К. : Знання, 2009. – 430 с.
27. Штомпка П. Социология. Анализ современного общества / П. Штомпка; пер. с польск. С.М. Червонной. – 2-е изд. – М. : Логос, 2010. – 664 с.
28. Ядов В. А. Стратегия социологического исследования. Описание, объяснение, понимание социальной реальности / В. А. Ядов. – М. : Добросвет, Книжный дом «Университет», 2003. – 596 с.
29. Якуба О. О. Соціологія : навч. посіб. для студентів / О. О. Якуба. – Х. : «Константа», 1996. – 192 с.

Начальне видання

БІРЮКОВА Марина Василівна
БОЛОТОВА Вікторія Олександрівна
БУРЕГА Валерій Васильович
ГРИГОР'ЄВА Світлана Василівна
КОЗЛОВА Олена Аркадіївна
ЛЯШЕНКО Наталя Олександрівна
САППА Ганна-Марія Миколаївна
ЧЕРНЕЦЬКА Тетяна Миколаївна

ПРАКТИКУМ З СОЦІОЛОГІЇ
для студентів усіх спеціальностей
денної форми навчання

Під заг. ред. проф. Буреги В. В.

Відповідальний за випуск В. В. Бурега
Роботу до видання рекомендував В. І. Ніколаєнко

Редактор Н. В. Верстюк
Комп'ютерна верстка О. С. Курандо

План 2015 р., поз. 125

Підп. до друку 16.10.2015 р. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Riso-друк. Гарнітура Таймс. Ум. друк. арк. 5,3
Наклад 100 прим. Зам. № Ціна договірна

Видавничий центр НТУ «ХПІ». 61002, Харків, вул Фрунзе, 21
Свідоцтво про державну реєстрацію ДК № 3657 від 24.12.2009 р.

Друкарня НТУ «ХПІ». 61002, Харків, вул Фрунзе, 21